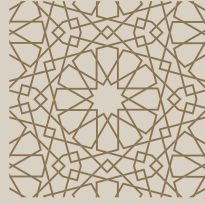

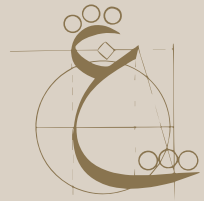
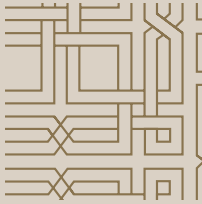

kadim

SAYI / ISSUE 4 · EKİM / OCTOBER 2022

04

kadim

*“Kadim oldur ki
evvelin kimesne bilmeye”*

Kadim is that no one knows what came before.

kadim

Osmanlı araştırmalarına münhasır, altı ayda bir (Nisan ve Ekim) neşredilen, açık erişimli, çift kör hakem sistemli akademik dergi

Double-blind peer-reviewed open-access academic journal published semiannually (April and October) in the fields of Ottoman Studies

SAYI | ISSUE 4 • EKİM | OCTOBER 2022

İMTİYAZ SAHİBİ | PROPRIETOR

Burhan ÇAĞLAR

SORUMLU YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ | MANAGING EDITOR

Ömer Faruk CAN

İRTİBAT | CONTACT

Kadim • Sakarya Üniversitesi

Esentepe Kampüsü, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, A Blok, Ofis: 113, Serdivan/Sakarya (Turkey) 54050

Telefon | Phone • 00 90 264 295 60 15

İnternet Adresi | Webpage • dergipark.org.tr/kadim • kadim.sakarya.edu.tr

E-posta | E-mail • kadim@sakarya.edu.tr

TASARIM | DESIGN Hasan Hüseyin CAN

BASKI | PRINTED BY

MetinCopyPlus • Artı Dijital & Baskı Merkezi

Türkocağı Cad. 3/A Cağaloğlu/Fatih/İstanbul

BASIM TARİHİ | PRINT DATE • EKİM | OCTOBER 2022

ISSN 2757-9395 • E-ISSN 2757-9476

ÜCRETSİZ | FREE OF CHARGE

Kadim'deki makaleler, [Creative Commons Atınlı-Gayriticari 4.0 \(CC BY-NC\)](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır. Bilimsel araştırmaları kamuya ücretsiz sunmanın bilginin küresel paylaşımını artıracacağı ilkesini benimseyen dergi, tüm içeriğine anında Libre açık erişim sağlamaktadır. Makalelerdeki fikir ve görüşlerin sorumluluğu sadece yazarlarına ait olup Kadim'in görüşlerini yansıtmazlar.

Articles in Kadim are licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 \(CC BY-NC\)](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) International License. Kadim provides immediate Libre open access to its content on the principle that making research freely available to the public supports a greater global exchange of knowledge. Authors are responsible for the content of contributions; thus, opinions expressed in the articles belong to them and do not reflect the opinions or views of Kadim.

“Kadim oldur ki
evvelin kimesne bilmeye”

Dergi Park

EDİTÖR
EDITOR-IN-CHIEF

Arif BİLGİN | Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi

YAYIN KURULU
EDITORIAL BOARD

Necmettin ALKAN | Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi
Fatih BOZKURT | Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi
Ömerül Faruk BÖLÜKBAŞI | Doç. Dr., Marmara Üniversitesi
Büşra ÇAKMAKTAŞ | Dr. Öğr. Üyesi, Sakarya Üniversitesi
M. Talha ÇİÇEK | Doç. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Filiz DIĞIROĞLU | Doç. Dr., Marmara Üniversitesi
Selim KARAHASANOĞLU | Prof. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Miraç TOSUN | Dr. Öğr. Üyesi, Karadeniz Teknik Üniversitesi
Kenan YILDIZ | Doç. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi

YAZIM VE DİL EDİTÖRLERİ
WRITING AND LANGUAGE
EDITORS

Ömer Faruk CAN | Sakarya Üniversitesi
Burhan ÇAĞLAR | Sakarya Üniversitesi
Burak ÇİTİR | Sakarya Üniversitesi
Mehmet KERİM | Sakarya Üniversitesi
Bünyamin PUNAR | Sakarya Üniversitesi

TÜRKÇE DİL EDİTÖRÜ
TURKISH LANGUAGE EDITOR

Sedat KOCABEY | Sakarya Üniversitesi
Büşranur KOCAER | İbn Haldun Üniversitesi
Muhammed Emir TULUM | Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi

İNGİLİZCE DİL EDİTÖRLERİ
ENGLISH LANGUAGE
EDITORS

Didar Ayşe AKBULUT | Marmara Üniversitesi
İrem GÜNDÜZ-POLAT | Sakarya Üniversitesi
Hâcer KILIÇASLAN | Sakarya Üniversitesi

MİZANPAJ EDİTÖRÜ
LAYOUT EDITOR

Hasan Hüseyin CAN | İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM)

SOSYAL MEDYA EDİTÖRÜ
SOCIAL MEDIA EDITOR

Büşranur BEKMAN | Sakarya Üniversitesi

YAYIN SEKRETERİ
SECRETARIAT

Yusuf İslam YILMAZ | Sivas Cumhuriyet Üniversitesi

Silahdar Kara Mustafa Paşa'nın Basra Seferleri ve Basra Eyaletinin İntizamı (1667-1671)

SİLAHDAR KARA MUSTAFA
PASHA'S BASRA CAMPAIGNS
AND THE REORGANIZATION
OF BASRA PROVINCE
(1667-1671)

EMİRHAN ÖZÇELİK*

ÖZ ABSTRACT

Bu makalenin ilk iki bölümünde, Basra'nın bir Osmanlı eyaleti olarak idari yapısının özellikleri açıklanacaktır. Osmanlılar fetihden sonra Basra'yı iyi yönetebilmek için belirli idari ve ekonomik kural ve düzenlemeler uygulamıştır. Ancak, çeşitli sınıtlar nedeniyle Osmanlı valileri Basra'yı hakkıyla idare edememiştir. Bunun üzerine, Osmanlılar Basra'nın idaresini bölgenin önde gelen ailelerinden Afrâsiyâblara tevdi etmiştir. Fakat Afrâsiyâbların Basra'da muhtariyet kazanma girişimleri üzerine, Osmanlılar eyalette yeniden hakimiyet sağlamaya karar vermiş ve bu maksatla Bağdat valilerinin komutasında bölgeye birden fazla kez sefer düzenlenmiştir. Makalenin üçüncü bölümünde, Silahdar Kara Mustafa Paşa'nın 1667 ve 1671 yıllarında yönettiği iki sefer incelenecektir. Onun, Afrâsiyâbların hakimiyetine son vermesi ve Basra'yı devlet kontrolünde idare edilen bir eyalet haline getirmesi, Osmanlı arşivinde bulunan belgeler ışığında değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Basra Eyaleti, Afrâsiyâblar, Bağdat Valileri, Basra Seferleri, Silahdar Kara Mustafa Paşa.

This article deals with the particularities of the administration of Basra as one of the Ottoman provinces in its first two parts. After the conquest of Basra, Ottoman State introduced specific administrative and economic rules and regulations to govern the province better. However, several factors have prevented Ottoman governors from governing Basra effectively. Therefore, the Ottomans preferred turning over the management of Basra province to Afrasiyabs, a local noble family of the region, at the beginning of the seventeenth century. After the Afrasiyabs attempted to gain autonomy in Basra, the Ottomans decided to exercise direct control over the province for this purpose again. Accordingly, they organized several military campaigns under the command of the Baghdad governors. The third part of this article focuses on two Basra campaigns launched by Silahdar Kara Mustafa Pasha between 1667 and 1671. It evaluates his success in ending the Afrasiyab rule and making Basra one of the state-controlled provinces in the light of archival documents from the state archives.

Keywords: Basra Province, Afrasiyabs, Governors of Baghdad, Basra Campaigns, Silahdar Kara Mustafa Pasha.

MAKALE BİLGİSİ | ARTICLE INFORMATION

Makale Türü: Araştırma Makalesi | Article Type: Research Article
Geliş Tarihi: 22 Haziran 2022 | Date Received: 22 June 2022
Kabul Tarihi: 13 Eylül 2022 | Date Accepted: 13 September 2022

ATIF | CITATION

Özçelik, Emirhan. "Silahdar Kara Mustafa Paşa'nın Basra Seferleri ve Basra Eyaletinin İntizamı (1667-1671)", *Kadim* 4 (Ekim 2022), 1-25.
doi.org/10.54462/kadim.1134510

* Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yeniçağ Tarihi Bölümü, emirhanozcelik25@gmail.com, ORCID: 0000-0003-1858-5337.

GİRİŞ

Osmanlı İmparatorluğu'nun doğu sınırlarını belirleyen Basra ve Lahsa eyaletleri, merkeze uzaklıkları nedeniyle aynı zamanda idaresi en güç ve masraflı bölgelerden biri olmuştur. On altıncı yüzyıldan on dokuzuncu yüzyıla kadar resmîyette Osmanlıların kontrolünde kalan Basra'nın idaresi, yerel nüfus ve idareciler ile Osmanlı askerî zümreleri arasındaki uyum ve sadakat ekseninde şekillenmiştir. Osmanlılar Basra'da varlıklarını sürdürebilmek için askerî birlikler tutmakla beraber özellikle Arap kabilelerin sık sık başlattıkları isyanları bastırılmasında komşu eyaletlerden sevk edilen ordulara ihtiyaç duymuştur. Diğer taraftan Hindistan üzerinden sürdürülen ticaret için Basra Körfezi etrafında Portekizliler ve Hollandalılarla rekabet içinde olan Osmanlılar, buna rağmen belirli dönemler hariç bu devletlerle sıcak çatışmaya girmemişti. Safevi Devleti ise yerli kabilelere nüfuz ederek Basra yönetimine ortak olmaya çalışmış ve bu bölgede Osmanlılarla doğrudan karşı karşıya gelmekten kaçınmıştır. İdareten yaşanan sıkıntıların neticesinde on altıncı yüzyılın sonunda Basra eyaletinin yönetimi yerel ailelerden Afrâsiyâblara devredilmiştir. Bu aileden gelen isimlerin valilikleri sırasında Osmanlıların Basra üzerindeki hakimiyeti yıllar içinde belirgin bir şekilde zayıflamıştır. Bu nedenle 1667 yılından sonra Osmanlılar, Basra'nın idaresini doğrudan ele almak ve eyaletin denetimini sağlamak istemiştir. Bu çalışmanın ilk iki bölümünde Osmanlıların Basra eyaletinin idaresinde yaşadığı zorluklar ve Afrâsiyâbların Osmanlılarla ilişkilerinin seyri açıklanacaktır. Üçüncü bölümde ise Osmanlıların Basra'da yeniden hakimiyet kurma girişimlerinin önemli bir aşaması olan Bağdat Valisi Silahdar Kara Mustafa Paşa'nın Basra seferleri ve eyalette yaptığı düzenlemeler Osmanlı arşivinde mevcut kayıtlar üzerinden detaylıca incelenecektir.

1. Osmanlıların Basra Hakimiyetinin İlk Dönemi

Yavuz Sultan Selim'in 1516-1517 yılları arasında Suriye ve Mısır'ı fethetmesi Arap Yarımadası'nda Osmanlıların hakimiyet kurmasına zemin hazırlamıştı. Halefi Kanuni Sultan Süleyman, Hicaz bölgesinin ardından Bağdat, Yemen ve Basra'ya da hâkim olmak için askerî hamleler gerçekleştirmişti. 1533-34 arasında Safevilere karşı yapılan seferler sonunda Bağdat'ın fethedilmesiyle Osmanlılar Basra'ya nüfuz edebilmişti. Basra'yı fiilen idare eden Reşid ibn Magamis, etrafındaki diğer mahalli kabile reisleri gibi Bağdat'ta Sultan Süleyman'a sadakatini sunmuş ve Osmanlı Devleti'ne tâbi olacağını ilan etmişti. 1538'de İstanbul'a gönderdiği elçilik heyetiyle Reşid ibn Magamis, Sultan adına hutbe okutmayı ve para basmayı kabul edince Basra Osmanlı eyaleti statüsünde onun idaresine bırakılmıştı.¹

Osmanlılar için Basra'yı kontrol etmek stratejik açıdan önemliydi. On altıncı yüzyılın ilk çeyreğinde Kızıldeniz ve Basra Körfezi çevresinde güçlü donanmalarıyla etkinliğini arttıran Portekizliler, Hindistan üzerinden gerçekleşen ticareti yönlendirirken zaman zaman Arap Yarımadası'na hâkim olmak için girişimlerde bulunabiliyordu. Memlüklerin Portekizlerle mücadelede başarısızlığı, Osmanlı sultanlarına bu vazifeyi İslam halifesi sıfatıyla yerine getirmenin yolunu açmıştı. Mısır'ın fethinden sonra Kızıldeniz'de inşa edilen Osmanlı

1 Reşid bin Magamis ile Kanuni Sultan Süleyman arasındaki ilk münasebet ve mektuplaşmalar ile alakalı bk. Jean-Louis Bacqué-Grammont et al., "Notes And Documents Sur Le Rallement De La Principauté De Basra à l'Empire Ottoman (1534-1538)", *Anatolia Moderna* 6 (1996), 85-95.

donanması, on altıncı yüzyılın ortalarından itibaren Basra ve Hint Okyanusu etrafında keşif harekâtları düzenlerken Portekizlilere karşı da savaşıyordu. Bu dönemde Portekizliler ile süregiden mücadelede Basra Körfezi'nde hakimiyeti pekiştirmenin gerekli olduğunu fark eden Osmanlılar, Basra'yı doğrudan yönetmek için harekete geçecekti.

Reşid ibn Magamis'ten sonra idareyi ele alan Şeyh Yahya'nın Osmanlılara karşı husumeti ve bazı projeleri engellemesi müdahale için meşru gerekçeyi sağlamıştı. 1546'de Bağdat Valisi Ayas Paşa güçlü bir orduyla Şeyh Yahya'yı mağlup etmiş ve akabinde Basra eyaletini kurmuştu. 1555'te Basra'ya komşu Lahsa bölgesi de fethedilmiş ve eyalet haline getirilmişti. Basra'da donanma inşa etmeye başlayan Osmanlılar, Lahsa'dan sonra Katar ve Bahreyn'i de ele geçirerek bütün Körfez'e hâkim olmak isteyecekti. Fakat bu uğurda gerçekleşen seferler istenilen neticeyi vermeyince Körfez üzerindeki egemenlik buralardaki yerel idarecilerin sadakatini kazanarak sürdürülecekti. Diğer taraftan 1565'den sonra Portekizlilerin Osmanlılarla diplomatik ilişkileri başlatmaları, Basra Körfezi'nde iki devlet arasındaki çatışmaların kesilmesiyle sonuçlanacaktı. Portekizliler ve sonraki yüzyılda Hint ticaretine dahil olan Hollandalılar, Osmanlılarla sıcak çatışmaya girmekten kaçınacak ve ticari faaliyetlerin pürüzsüz sürdürülmesine dikkat edecekti. Buna rağmen dönem dönem bu devletler Basra'da Osmanlılara karşı isyan eden yerel liderleri perde arkasından desteklemekten de geri kalmayacaklardı.²

Osmanlıların Basra, Lahsa ve Basra Körfezi'ndeki hakimiyetine Portekizlilerden daha ciddi tehlikeyi Cezâ'ir-i Arab bölgesinde yaşayan Arap kabileleri yani Cezâ'ir Urbanı oluşturmuştur. Nehir sularıyla çevrili olan adalarda yaşayan Arap kabilelerini seferler düzenleyerek etkisiz hale getirmek hem askerî anlamda masraflı ve zordu hem de kesin bir çözüm değildi. Sık sık Basra'nın merkezine ve etrafındaki zirai alanlara yağma akını düzenleyen bedevi Araplar, Safevilerin güdümüne girmeye de her zaman açıktı. Cezâ'ir Urbanı arasında en güçlü lider olan Ulyanoğullarından Mir Ali ibn Ulyan 1565 yılında Basra'yı muhasara altına aldığı anda, Osmanlılar bedevi Araplara karşı kapsamlı bir sefer düzenlemenin gerekli olduğuna karar vermişti. Kanuni Sultan Süleyman'ın Zigetvar Seferi dolayısıyla bir sene ertelenen Cezâ'ir-i Arab Seferi, Ağustos 1567'de Bağdat Beylerbeyi İskender Paşa serdarlığında başlamış ve Arapların ikamet ettiği adalara karşı kara ve nehir üzerinden düzenlenen pek çok saldırıyla aylarca devam etmişti. Ele geçirilen adalarda Arapların istihkamları yıkılır ve direnişlerine son verilirken, aynı zamanda stratejik açıdan önemli bölgelere yeni kaleler inşa edilmişti. Mart 1568'de Cezâ'ir-i Arab bölgesindeki bedevi Arapların ekseriyeti teslim olmuştu. Mir Ali ibn Ulyan affını istemiş ve Osmanlı sultanına bağlı kalacağına söz vermişti. Osmanlıların Basra'da idarî ve askerî düzenini güçlendiren bu seferin sonuçları ne var ki uzun dönemde kronik sıkıntılara son verecek mahiyette olmayacaktı. Zira Ulyanoğulları sonraki senelerde de Osmanlılara saldırmaktan vazgeçmeyecekti.³

2 Salih Özbaran, "XVI. Yüzyılda Basra Körfezi Sâhillerinde Osmanlılar: Basra Beylerbeyliğinin Kuruluşu", *Tarih Dergisi* 25 (1971), 51-78; Zekeriya Kurşun, "Osmanlı Devleti'nin Basra Körfezi Siyaseti: Bağdat, Basra ve Lahsa Beylerbeylikleri (1534-1672)", *FSM İlimi Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 12 (2018), 1-27; Robert Mantran, "Réglements Fiscaux Ottomans: La Province De Bassora (2e Moitié Du XVIe S.)", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 10 (1967), 224-277.

3 Abdurrahman Sağır, "Cezâyir-i Irâk-ı Arap veya Şatt'ül-Arab'ın Fethi - Ulyanoğulları Seferi - 1565-1567", *Tarih Dergisi* 41 (2005), 43-94.; İ. Metin Kunt, "An Ottoman Imperial Campaign: Suppressing the Marsh Arabs, Central Power and Peripheral Rebellion in the 1560s", *Osmanlı Araştırmaları* 43 (2014), 1-18.

1567-1568 yılları arasında düzenlenen Cezâ'ir-i Arab Seferi, bir yanıyla imparatorluğun en uzak bölgesinde bir seferin nasıl organize edildiğine de ışık tutuyordu. Bağdat valisinin emrine Şehrizol ve Lahsa eyalet askerlerine ek olarak başkentten yeniçeriler gönderilmişti. Ayrıca Halep bölgesinden yeni askerler yazılmış ve Kürt birlikleri de orduya davet edilmişti. Birecik'te inşa edilen nehir donanması ise hem teçhizatı hem de birliklerin bir kısmını Basra ve Cezâ'ir-i Arab'a taşımıştı. Serdarın emrinde bölgeyi tanıyan yerel liderler ve tecrübeli komutanlar yer almıştı. Sefer ordusunda bu farklı unsurların birlikte çalışabilmesi devletin çeşitli imkân ve avantajlarına yönelik iyi bir örnek teşkil etse de aslında bu unsurların her ihtiyaç duyulduğunda bir araya getirilebilmesi görüldüğü kadar kolay olmuyordu.

Coğrafi konum ve farklı unsurların mevcudiyetinin yarattığı sıkıntılara ek olarak Basra'ya atanan beylerbeyleri merkezî denetimin zayıflığından istifade ederek yetkilerini kötüye kullanabiliyorlardı.⁴ 1590'lı yılların başından itibaren ise Osmanlı valilerinin Basra eyaletinin muhafazası ve yönetiminde yaşadığı sıkıntıların arttığı fark edilmektedir. Basra'daki Osmanlı idaresine en ciddi tehdidi uzun yıllar Hûzistan Hâkimi ve Şii-Arap Kabilesi Müşâşaların lideri Seyyid Mübarek oluşturacaktı.⁵ Seyyid Mübarek'in tacizlerine karşı Basra valileri Arap kabile liderleri arasındaki çekişmeden faydalanmaya çalışmıştı. Ayrıca Seyyid Mübarek ve Cezâ'ir-i Arab'daki Arap kabilelerinin saldırıları mukabelesinde İstanbul'da alınan kararlarla, Basra'ya bir serdarın komutasında birkaç defa ordu da gönderilmişti. Mesela, Mart 1598'de Basra Valisi Hasan Paşa, Seyyid Mübarek'in bedevî Araplarla birlikte Basra ve Lahsa'ya saldırması üzerine Bağdat, Şehrizol ve diğer sancaklardaki askerlerin katılacağı ordunun serdarı da olmuştu.⁶ Mart 1603'te bu defa Çerkez Yusuf Paşa'yı Basra'ya sefer düzenlemekle görevlendirmişti. 1602'nin son aylarında Basra'ya atanan Yusuf Paşa'nın asıl vazifesi Seyyid Mübarek ve diğer Arap kabile liderlerinin Basra etrafındaki saldırılarına son vermektir. Yusuf Paşa uzun ve zahmetli bir seferden sonra Seyyid Mübarek'i barışa mecbur etmiş ve bölgede güvenliği tekrar sağlamıştı.⁷

4 Bu meydana, 1573'de Basra valisi atanan Özdemiroğlu Osman Paşa'nın üç yıl boyunca faaliyetleri ve görev yeri değiştikten sonra hakkında ortaya çıkan iddialar dikkate değerdir. Hakkında açılan tahkikata göre, Paşa dört yüz neferin maaşı için hazineden altmış sekiz buçuk yük akçe harcamış, gümrük muhasebelerinde usulsüzlükler yapmış, merkezden emir almadan narh vermiş, devlet memurları ve halkın elinden zorla mahsul toplamış, donanma için kullanılacak malzemeleri kendi işlerine sarf etmişti. Soruşturma kapsamında Osman Paşa'nın kethüdası Hüseyin ve mal defterdarı Mehmed zamanında tutulan bütün defterler mühürlenerek İstanbul'a gönderilmişti bk. Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), A.DVNSMHHM.d., nr. 29/157, 171, 180, 209, 460; Osman Paşa'nın Basra beylerbeyliği için ayrıca bk. Reyhan Şahin Allahverdi, *Özdemiroğlu Osman Paşa ve Dönemi (1527-1585)*, (İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012), 50-65.

5 Osmanlılar ile Müşâşalar arasındaki münasebetler için bk. H. Mustafa Eravcı, "Osmanlılar ve Huzistan'daki Şii Arap Kabilesi Müşâşalar", XVIII. *Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler 1-5 Ekim 2018, Osmanlı Tarihi*, haz. Semiha Nurdan - Muhammed Özler (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2022), 3/581-587.

6 Bu esnada Osmanlılar, Şah I. Abbas'ı da Seyyid Mübarek'in faaliyetleri hakkında uyarıyordu, fakat Şah'ın sözde Seyyid Mübarek'i teskin etmek için sevk ettiği birlikler bölgede şiddeti arttırmaktan başka işe yaramamıştı bk. Naimâ Mustafa Efendi, *Tarih-i Na'imâ (Ravzatü'l-Hüseynî fi Hulâsati Ahbârî'l-Hâfikayn)*, haz. Mehmet İpşirli (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007), 1/136.

7 Basra'ya yolculuğuna eşlik eden şair Muhlisî, *Sefernâme* adlı eserinde, Yusuf Paşa'nın Basra seferini anlatmıştır. Verdiği bilgilere göre, Yusuf Paşa Basra'ya ulaşınca öncelikle asi Arapların hareketlerine dair istihbarat toplamış ve daha sonra sevk ettiği birliklerle Cezâ'ir-i'nin muhtelif mahallelerinde hakimiyeti yeniden tesis etmeyi başarmıştır. Cezâ'ir-i Arab'ın en muktedir liderini teker teker sindirince, mağlup olan Araplar çareyi Seyyid Mübarek'e başvurmakta bulmuştu. Muhlisî'ye göre on iki bin askerden oluşan ordusuyla Seyyid Mübarek, Şatt'ül-Arap'a yakın bazı kaleleri ele geçirince Yusuf Paşa Basra'dan bu bölgeye doğru yola koyulmuştu. Yusuf Paşa, Seyyid Mübarek'in kuvvetlerini Neşve Kalesi yakınlarında bir meydan savaşında mağlup etmeyi başarmıştı. Seyyid Mübarek Hûzistan'a geri çekildikten sonra elçi ve hediye gönderip Yusuf Paşa'dan barış talep etmiş ve Basra'ya saldırmayacağına dair söz vermişti. Yusuf Paşa bu zaferden sonra Cezâ'ir-i Arab ve Basra'nın sıkıntılı bölgelerine teftiş gezileri düzenlemiş ve birçok yerli yöneticiyi cezalandırmıştı bk. Cihan Okuyucu, "Muhlisî'nin Çerkes Yusuf Paşa'nın Basra Valiliği Dolayısı ile Yazdığı Seyahatname", *Türk Dünyası Araştırmaları* 69 (1990), 115-134; Coşkun Özdemir, *Fransız Millî Kütüphanesinde Bulunan 'Sefernâme' (Turc-127) El Yazmasının Minyatürleri* (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 82-120.

1603'ten itibaren Safevilere karşı yeniden başlayan savaşlar ve imparatorluğun doğu eyaletlerinde meydana gelen Celâli İsyanları, belirli dönemlerde Basra'daki idarî düzeni de etkilemişti.⁸ 1607'de Bağdat eyaletini zapt eden Uzun Ahmed oğlu Mustafa ve kardeşleri, Basra'ya kadar olan bölgede Osmanlı hakimiyetini akamete uğratmıştı. Aynı yıl Diyarbakır Valisi Nasuh Paşa, Uzun Ahmed oğullarına karşı mücadelesinde başarılı olamayınca, asi liderler Basra'ya bir saldırı gerçekleştirebilmişti. 1608'de Bağdat valisi tayin edilen Cigala-zâde Mahmud Paşa emrine verilen güçlü bir orduyla, Bağdat ve civarında Uzun Ahmed oğulları birliklerine karşı savaşmış ve en sonunda asileri ele geçirebilmişti. Mahmud Paşa'nın zaferinden sonra Basra ticaret yolu tekrar güvenli hale gelmiş ve Basra-Bağdat arasındaki ticaret yeniden başlamıştı.⁹ Fakat Osmanlılar bu dönem savaşın sürmesini gerekçe göstererek İran tarafından tacir, göçer veya hacı hiçbir ferdin Lahsa ve Basra'dan Osmanlı sınırlarına girmemesine karar vermiştir.¹⁰

Basra eyaletinin idaresi, ekonomik ve güvenlik sıkıntıları nedeniyle devletin sırtında ağır bir yük oldukça, merkezdeki devlet adamları buranın sorunlarıyla doğrudan ilgilenmek yerine komşu eyaletlerin valileri veya yerel liderleri mesul tutarak zorlukları aşmayı tercih etmiştir. Yönetici atamaları, asker sevkıyatı, kale ve garnizonların tedariki gibi mühim meselelerin çözümleri, bölgenin sosyolojisi ve coğrafyasına aşına kişilerin tecrübe ve imkanları dairesinde aranmıştır. Dolayısıyla Basra zaman geçtikçe imparatorluğun diğer sınır eyaletlerine kıyasla devletin kontrol ve denetiminin daha da zayıfladığı bir eyalet haline gelmiştir.¹¹ Doğrudan Osmanlı sultanın atadığı valilerin idaresinde Basra'da kalıcı bir otoritenin tesisi ve devamı mevcut şartlar altında mümkün olmadığı için eyaletin yönetimi on altıncı yüzyılın sonunda yerel hanedanlardan Afrâsiyâblara devredilmiştir.

2. Basra'nın İdaresinde Afrâsiyâblar Dönemi (1612-1668)

Osmanlılar, eyaletin bütçe açığını kapatmada ve garnizon kuvvetlerinin ihtiyaçlarını karşılamada yaşanan sıkıntıları sebep göstererek 1612 yılında Basra'nın yönetimini Afrâsiyâb'a ocaklık olarak devretmiştir. Soyu Selçuklulara dayanan Afrâsiyâb, Basra'nın 45 km kuzeyindeki Deyr'de yaşamaktaydı. Afrâsiyâb, Basra eyaletini yönetme karşılığında hutbeyi Osmanlı sultanı adına okutmayı kabul etmiştir. Kesin bir bilgi mevcut olmasa da Ali Paşa'nın Basra idaresinin devri karşılığında kendisinden 40 bin kuruş aldığı rivayet edilmişti. 1668 yılına kadar süren Afrâsiyâblar döneminde Osmanlı sultanları genellikle Afrâsiyâb ve oğullarının

- 8 Mesela, Basra beylerbeyine eyaletteki kul taifesinin sayıları ve ulufe ödemeleriyle alakalı da emirler gönderilmişti. Merkezin şikâyet ettiği konulardan ilki beş-altı yıldan beri Basra'daki kul askerlerinin yoklamaların yapılmaması ve sayılarının tespit edilmemesiydi. Bu nedenle valiye kul askerlerini yoklayıp deftere kaydetmesi ve bu defterleri başkente göndermesi emredilmişti bk. BOA. A.DVNSMHHM.ZYL.d., nr. 7/65, vr. 28, Sonraki hükümde, kul askerlerinin mevaciclerini ödeme usulünde son senelerde bir değişiklik yaşandığı ve ulufe giderlerinin arttığı belirtilmişti. Bu değişiklik yüzünden Basra hazinesini ulufe ücretlerini karşılamada yetersiz kalıyordu. Basra valisine sabık beylerbeyi Çerkez Yusuf Paşa zamanında hazırlanan deftere göre mevacicleri ödemesi emredilmişti bk. BOA. A.DVNSMHHM.ZYL.d., nr. 7/66, vr. 28.
- 9 *Topçular Kâtibi Abdülkadir (Kadri) Efendi Tarihi (Metin ve Tahlil)*, haz. Ziya Yılmaz (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003), 1/517-523; Gelgelelim 1609-1610 arası Basra ile alakalı yazılmış hükümlerde, eyaletin hâlâ Arap eşkıyalarının saldırılarına maruz kaldığı görülebilmektedir bk. BOA, A.DVNSMHHM.d., nr. 78/1671, vr. 647.
- 10 BOA, A.DVNSMHHM.d., nr. 78/1809, vr. 697; 1613'te Osmanlılar ile Safeviler tekrar barış anlaşması imzaladığında, Şarktan gelen hacıların Bağdat ve Basra üzerinden değil Halep ve Şam'dan Hicaz'a gitmesi kararlaştırılmıştır bk. *Tarih-i Na'imâ*, 2/404-405.
- 11 Bu meseleyle alakalı bir analiz için bk. Nicolas Vatin, "Un Territoire 'Bien Gardé' Du Sultan? Les Ottomans Dans Leur Vilâyet De Basra, 1565-1568", *The Ottoman Middle East: Studies in Honor of Amnon Cohen*, ed. Eyal Ginio- Elie Podeh (Leiden: Brill, 2013), 63-92.

idaresinden memnun kalmıştır. Sultanlar bu ailenin birer Osmanlı paşası statüsünde olduklarını göstermek için sembolik hediyeler ve hil'atlar göndermeyi de ihmal etmeyecekti.¹²

Afrâsiyâb, 1617 yılından itibaren Seyyid Mübarek ile Cezâ'ir-i Arab bölgesi üzerinde artık mutat haline gelen mücadeleleri sürdürmüştür. 1623'te Bağdat'ı ele geçiren Şah I. Abbas, Basra'yı da topraklarına katmak için harekete geçmişti. I. Abbas önce Afrâsiyâb'a elçi göndermiş ve Osmanlılara sadakatini bitirerek Şah adına para kesip hutbe okutmasını istemişti. Afrâsiyâb bu teklifi reddedince Şah I. Abbas, İmam Kulu Han komutasında güçlü bir orduyu Basra'ya göndermişti. Afrâsiyâb, 1624'e kadar Şah'ın birliklerine karşı çıkmıştı, aynı yıl öldüğünde ise eyaletin idaresini oğlu Ali devralacaktı. Babası Afrâsiyâb gibi Ali Paşa da hem bölgedeki Arap kabilelerini bu mücadeleler sırasında saflarında tutarak hem de Portekizlilerden askerî yardım olarak Safevilerin işgal girişimlerini bertaraf edebilmişti. 1631'de İmam Kulu Han en sonunda Afrâsiyâb-oğlu Ali Paşa ile barış yapmayı kabul edince Afrâsiyâblar Basra ve Cezâ'ir-i Arab'da hakimiyetini koruyabilmişti.¹³

Osmanlıların kuşularına rağmen Afrâsiyâb ve oğlu Basra'yı Safevilerden koruyarak devlete sadık kalmışlardı. Afrâsiyâblar, 1623-1639 yılları arasında gerçekleşen Safevi savaşlarında ve özellikle Bağdat kuşatmalarında Osmanlı ordularına destek vermiştir.¹⁴ Sultan IV. Murad bu dönemde Ali Paşa'nın Basra'daki iyi yönetimini ve Osmanlı Devleti'ne sadakatini övmüş, her zaman kanun ve şeriata uygun davranması telkin etmiş ve hürmet gösterip giymesi için bir hil'at göndermiştir.¹⁵ Sultan 1638'de Bağdat seferi öncesinde ise Ali Paşa'ya bir hatt-ı hümayûn göndererek Basra'dan tüfenk-endaz nefer ve azebleri orduya ulaştırmasını emretmişti.¹⁶ Bağdat'ın fethinin akabinde IV. Murad Safevilerle Kasr-ı Şirin Barış Antlaşması'nı

12 Konuyla alakalı en kapsamlı makaleyi kaleme alan Rudi Matthee, Basra'nın idaresini Afrâsiyâb'a 1596'da Elvand-zâde Ali Paşa tarafından devredildiğini belirtmiştir. Fakat Basra'nın 1612'ye kadar Osmanlı valileri tarafından yönetildiği tespit edilebilmektedir (Keza bu tarihte Elvend-oğlu Ali Paşa beylerbeyi bile değildi. Kasım 1595'te Sinan Paşa, Ocak 1596'da Mehmed Paşa Basra ve Haziran 1596'da Kurd Paşa Basra eyaletinin idaresiyle görevlendirilmişti bk. BOA, Nişan ve Tahvil Kalemî Defterleri (A.NŞ.T.d.), nr. 1141, vr. 120, 125). Matthee muhtemelen 1612'nin sonlarına kadar görevini sürdürdüğü anlaşılan Basra Valisi Ali Paşa ile Elvand-zâde Ali Paşa'yı karıştırmıştır. Yazar Osmanlı eserleri ve arşiv kayıtlarını makalesinde kullanmaması nedeniyle başka bilgi hataları da yapmıştır bk. "Between Arabs, Turks and Iranians: The Town of Basra, 1600-1700", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 69/1 (2006), 59-60; Yazarnın bu makalesi Türkçeye de çevrilmiştir bk. Matthee, "1600-1700 Yıllarında Araplar, Türkler ve İranlılar Arasında Basra Şehri", çev. İlker Külbilge, *Cihannüma: Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi* 4/1 (2018), 155-193; Bu çalışmada tercümanın Türkçe makalede kullandığı bazı özel isim ve terimlerden yararlanılacaktır. Bu nedenle çalışmamızda orijinal makaleyle birlikte Türkçe tercümesine de atıf yapılacaktır. Diğer taraftan Osmanlı arşivinde yaptığımız araştırmalara rağmen Basra yönetimin tam olarak hangi tarihte Afrâsiyâb'a emanet edildiğini belirlemek mümkün olmadı. Dönemin tarihçilerinden sadece Topçular Kâtibi, Şark Serdarı Nasuh Paşa'nın Şubat-Mayıs 1612 (H. Rebiyülevvel-Ramazan 1021) tarihleri arasındaki Safevi seferi sırasında Seyyid Mübarek'in saldırıları nedeniyle Basra valiliğine Ali Paşa'yı tayin ettiği bilgisini vermiştir (*Topçular Kâtibi Tarihi*, 1/599). Nasuh Paşa bu seferin sonunda Safevilerle barış antlaşması imzalamıştır (Kasım 1612). Safevilerle savaşın kesildiği bu dönemde Basra eyaletinin Afrâsiyâblara teslim edilmiş olması ihtimal dahilindedir. Değindiği üzere Osmanlı kayıtlarında Basra eyaletinin Afrâsiyâblara ocaklık olarak devredilmesine atıf bulmak zordur. Örneğin, on yedinci yüzyılın ortalarında 57 eyaletin teşkilat yapısı, sancakları, sancakbeyleri ve beylerbeylerini gösteren bir defterde Basra eyaletinin sadece 2 sancığa hakkında üstünkörü bilgi verilmiş ve eyaletin idari yapısına dair hiçbir detay paylaşılmamıştır bk. BOA. KK.d., nr. 266, vr. 48a.

13 Matthee, "The Town of Basra, 1600-1700", 60-63; a. mlf., "1600-1700 Yıllarında Araplar, Türkler ve İranlılar Arasında Basra Şehri", 166-169.

14 Afrâsiyâb-oğlu Ali Paşa, Basra'dan Bağdat'ı kuşatan Osmanlı ordularına Fırat Nehri üzerinden gemilerle birkaç defa büyük kuşatma topları nakletmiştir. Bu toplardan bazıları Kanuni Sultan Süleyman döneminden kalan toplardı, fakat Bağdat'ın sığağı altında bunları kullanmak mümkün olmamıştı bk. Özer Küpeli, *Osmanlı-Safevi Münasebetleri* (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2014), 156-157; *Tarih-i Na'imâ*, 2/587; *Topçular Kâtibi Tarihi*, 2/815-816, 944.

15 Ayrıca Bağdat'ı kuşatmaya hazırlanan serdar-ı ekremlere gerektiğinde askerî destek vermesini ve birliklerini her zaman hazır tutmasını buyurmuştur bk. BOA, A.DVNSMHHM.d., nr. 87/314, 443.

16 *Sultan Dördüncü Murad'ın Hatt-ı Hümayûnları (Suver-i Hutût-ı Hümayûn)*, haz. Önder Bayır (İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2014), 198-199.

imzalamıştı (1639). Antlaşmada Basra'nın dahilindeki kale ve nahiyelere Safevilerin saldırıda bulunmaması şartı eklenmiştir.¹⁷ Barıştan sonra Basra'da ticari hayat eski günlerine dönmüş ve buradan imparatorluğun farklı bölgelerine çok fazla meta dağıldığından kayda değer bir bolluk yaşanmıştı. Ali Paşa, 1645'e kadar süren valiliğinde eyaleti nispeten huzur ve istikrar içinde yönetebilmişti.¹⁸ Yerini devrettiği oğlu Hüseyin Paşa'nın faaliyetleri ise Basra'da Afrasiyâblar döneminin kapanmasıyla sonuçlanan gelişmeleri başlatacağı.

Ali Paşa'nın oğlu olan Hüseyin Paşa, henüz babası hayattayken Osmanlıların tepkilerini çekecek olaylara karışmıştı.¹⁹ Osmanlılar, henüz idareciliğinin başında gerçekleştirdiği faaliyetleri nedeniyle Hüseyin Paşa'nın Basra'daki salahiyetine şüpheyle yaklaşıyor olmalıydı. Diğer taraftan Hüseyin Paşa kötü bir intiba bırakmamak için başkentteki devlet adamlarına Osmanlı Devleti'ne sadakatini dile getiren mektuplar gönderiyordu.²⁰ Hüseyin Paşa'nın iyi niyet ve temennilerine rağmen Osmanlı Devleti ile ilişkileri yıllar içinde bozulacaktı. 1651'de Şah II. Abbas, barış antlaşmasına aykırı bir şekilde Basra'yı işgal etme teşebbüsünden²¹ birkaç sene sonra Basra'da idareyi doğrudan sarsan ciddi gelişmeler yaşanmıştı. Hüseyin Paşa'nın Basra'daki kötü faaliyetleri ve idareciliğine katlanamayan amcaları Fethi Bey ve Ahmed Bey, Basra ile eyalete tabi birkaç sancağın yöneticisi olmak istemişti. Amcalarının niyetini öğrenen Hüseyin Paşa onları bir gemiyle Hindistan'a göndermeye karar vermişti. Fakat Fethi ve Ahmed Bey kaçarak İstanbul'a gitmiş ve Sultan IV. Mehmed'in huzuruna çıkarak Hüseyin Paşa'dan şikayetçi olmuşlardı. Bunun üzerine Sultan onlardan birini Basra ve birini de Katif'e yönetici olarak atamış ve Bağdat Valisi Silahdar Murtaza Paşa'yı da Hüseyin Paşa'yı valilikten uzaklaştırması için görevlendirmişti.²²

Osmanlı tarihçilerinden Na'imâ, Ahmed ve Fethi Beylerin başkente gidip Sultan ile görüştikleri iddiasında bulunmamış; Bağdat Valisi'nin faaliyetlerini olayların seyrinde belirleyici göstermiştir.²³ Basra'daki mahsul ve malların Bağdat'a nakledilmesine yaptığı

17 BOA, İbnülemin Tasnifi, Hariciye (İ.E.HR.), 1/18.

18 Bu süre zarfında Osmanlı sultanına hediye olarak at ve başka değerli eşyalar göndermeyi de ihmal etmemiştir bk. TSMA.e, 530/43.

19 1645'de Hüseyin Paşa babasını Bağdat eyaleti sınırları içindeki Dekke Kalesi'nin ihlali için ikna etmişti. Bu gelişme üzerine Bağdat Valisi Küçük Musa Paşa misilleme olarak önce Dekke Kalesi ve ardından Basra'ya tabi Kasr Kalesi'ni ele geçirmişti bk. Mehmet Karataş, *Nazmi-zâde Murtezâ'nın Gülşen-i Hulefâ'sının Tenkitli Transkripsiyonu* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001), 316.

20 Örneğin, Hüseyin Paşa'nın kimliğini tespit etmek mümkün olmasa da sadrazamlığa yükselen bir paşaya yazdığı mektup bu noktada dikkat çekicidir Paşa mektubunda, hitap ettiği paşanın vezir-i azam olduğu haberini aldığını ve çok mutlu olduğunu söylemişti. Her zaman sadrazama sadık kalacağına söz vermiş; pişkeş ve hediyeler göndermeyi de ihmal etmemiştir. Basra vilayeti ve serhaddindeki son duruma yönelik ifadelerinde ise gündelik ve ekonomik hayatın iyi olduğunu, sınırların muhafaza edildiğini belirtmiştir. Devlete iyi hizmetini sürdürdüğünü ve sadakatten ayrılmadığını da vurgulamıştı bk. TSMA.e, 1135/28.

21 Babürlerin Safevilere yönelik saldırıları Şahın teşebbüsünü akamete uğratmıştı. Buna rağmen Basra'nın yerlilerinden biri sadrazama Şahın askerleriyle Basra'ya girdiğini haber veren ve yardıma ihtiyaçları olduğunu bildiren bir mektup göndermişti bk. TSMA.e, 301/48.

22 Matthee, "The Town of Basra, 1600–1700", 64; a.mlf., "1600-1700 Yıllarında Araplar, Türkler ve İranlılar Arasında Basra Şehri", 170-171.

23 Osmanlı tarihçilerinden Na'imâ, İran kaynakları ve De Thevenot'un rivayetlerine uyumlu biçimde Basra'da Hüseyin Paşa'nın idaresinden genel bir memnuniyetliliğini olduğunu belirtmiştir. Hüseyin Paşa'nın amcaları Fethi ve Ahmed Beyler bölgedeki eşrafın da desteğini alarak yönetimde değişiklik yapmak istemiş ve bu amaçları doğrultusunda Bağdat Valisi Silahdar Murtaza Paşa'yı ziyaret etmişlerdi. Murtaza Paşa'ya eğer Basra'da Hüseyin Paşa'nın hakimiyetine son verirse eyaletin mallarının Bağdat hazinesine nakledileceğini söylemişler ve valiyi bu taahhülle ikna etmişlerdi. Murtaza Paşa, başkente rapor yazarak Basra'daki durumu özetlemiş ve Ahmet ile Fethi Bey'in Basra'daki mahsulü Bağdat'a nakletme taahhüdünden bahsetmişti. Bunun üzerine merkezden Murtaza Paşa'ya vakit kaybetmeden Basra'ya gitmesi ve Ahmed Bey'i Basra valisi yapıp Hüseyin Paşa'yı görevden alması emredilmişti bk. *Tarih-i Na'imâ*, 6/1626-1627.

vurgu ise önemliydi, çünkü İran kaynakları Murtaza Paşa'nın bir seferle Hüseyin Paşa'nın hakimiyetine son vermeyi ve Basra'nın zenginliğini doğrudan ele almayı bir süredir arzula-
dığını iddia etmiştir. Basra'da ikamet eden Hollandalı Elias Boudaen göre, 12 Eylül 1654'te
Murtaza Paşa'nın Bağdat'tan harekete geçtiğini öğrenen Hüseyin Paşa, Osmanlı ordusu
gelmeden önce 26 Eylül'de Basra'yı terk edip İran topraklarına kaçmıştı. 28 Eylül'de Murtaza
Paşa Basra'ya vardığında kale komutanı direnmeden teslim olmuştu. Murtaza Paşa Basra'ya
girdikten sonra Hüseyin Paşa ve diğer zenginlerin geride bıraktıkları mal ve eşyaları tespit
edip toplatmıştı. 30 Eylül'de şehrin ileri gelenleri bir araya getirilmiş ve Ahmed Bey yeni
Basra valisi seçilmişti. Murtaza Paşa vazifesini tamamlamış olsa da Bağdat'a hemen dönme-
yecekti. Ahmed Bey ve Fethi Bey'i Basra'daki adalardan Kubbân'a (Kapan) gidip Hüseyin
Paşa'yı yakalamaları için ikna etmişti. Fakat ikisi daha yolculuğun başında Osmanlı askerleri
tarafından öldürülmüştü. Hollandalı müellife göre, Murtaza Paşa bu hamleyle Basra'da
Afrâsiyâb-oğullarının hakimiyetine son vermek istemişti. Osmanlı sefer ordusu Basra'nın
kontrolünü ele aldığından bu gelişme şehirde herhangi bir infial yaratmamıştı. Fakat Cezâ'ir-i
Arab ve Basra'nın bazı bölgelerinden Murtaza Paşa'nın Ahmed ve Fethi Beyleri öldürmesine
tepkiler yükselmiş ve isyanlar başlamıştı. Murtaza Paşa her ne kadar asker sevk edip asileri
cezalandırmak istemişse de başarılı olamamıştı. Bu sırada Basralılar Hüseyin Paşa'ya gizlice
mektup göndererek şehrin idaresini geri alması için teşvik etmiş ve yardımcı olacaklarına dair
söz vermişlerdi. Hüseyin Paşa gerek Araplardan gerekse Safevilerden destek alarak bir ordu
kurarak Basra'ya yürümüştü. Murtaza Paşa bu orduyu durdurmak için Osmanlı askerlerini
ileri göndermiş, fakat birlikleri mağlup olmuştu. Bunun üzerine Basra'dan kaçıp Bağdat'a
dönmüştü. Hüseyin Paşa ise tekrar Basra'ya girmiş ve yönetimi devralmıştı.²⁴

Silahdar Murtaza Paşa'nın başarısız seferinden sonra Basra'nın idaresi tekrar Hüseyin
Paşa'ya geçmişti. Sultan IV. Mehmed, bölgede daha fazla karışıklık çıkmasını önlemek ve
Basra halkının Osmanlılara sadakatini zayıflatmamak için Hüseyin Paşa'nın valiliğini
onaylamıştı. Evliya Çelebi bu seferden bir yıl sonra 1655'te Murtaza Paşa'nın kethüdasıyla
birlikte Basra'yı ziyaret etmişti. Evliya'ya göre, Murtaza Paşa'nın kethüdasıyla Basra'ya yakla-
ştıkları sırada Hüseyin Paşa on bin askerler şehirden çıkıp kendilerini karşılamış ve şehir de
eğlenceler yapılmıştı. Konuklarını sarayında ağırlayıp ziyafet düzenleyen Paşa, Evliya'ya kibar
sınıfın giydiği bir üstlük olan kerrâke ve bir eyerli at hediye etmişti. Hüseyin Paşa'nın Bağdat
valisinin kethüdasına gösterdiği hürmet seferden sonra ilişkileri bozmaya niyetlenmediğini
göstermektedir. Bunun yanında Evliya, Murtaza Paşa'nın sefer sırasında Basra'nın en önemli
kalesi olan Kurna'yı ele geçirdiğini ve muhafazasına altı oda yeniçeri, bir oda cebeci ve bir
oda topçu koyduğunu belirtmiştir. Hüseyin Paşa hakkında ise onun has gelirlerinin 681.057
akçe olduğunu; mülkiyet üzere Basra eyaletine mutasarrıf olmasına rağmen kanunen üç ayda
bir Bağdat valisine ve her sene bir kere sadrazam ve sultana hediyeler göndermekle mükellef
tutulduğunu kaydetmiştir.²⁵

1665'te Basra'yı ziyaret eden De Thevenot ise Hüseyin Paşa'nın Basra idaresiyle alakalı bazı
detaylar paylaşmıştır. Buna göre Hüseyin Paşa her yıl devlete belirli bir miktar para ödemek-

24 Matthee, "The town of Basra, 1600-1700", 64-67; Na'imânın Silahdar Murtaza Paşa'nın seferine ayırdığı bölüm birçok açıdan
Hollandalı müellifin anlattıklarıyla benzerlik gösterse de bazı detaylarda belirgin farklılıklar vardır. En önemlisi Murtaza Paşa,
Hüseyin Paşa geri dönmenden önce Basra'dan Bağdat'a kaçmayı başarmıştı, fakat askerlerinin çoğu öldürülmüş ve kalkanlar da
atlarını yitirdiğinden Bağdat'a kadar çıplak ayak yürümek zorunda kalmışlardı bk. *Târih-i Na'imâ*, 6/1627-1630.

25 *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Bağdad, Basra, Bitlis, Diyarbakır, İsfahan, Malatya, Mardin, Musul, Tebriz, Van, 4. Kitap*, haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010), 2/643, 646-647.

teydi. Ayrıca Sultan, harem ağaları ve Osmanlı sarayındaki diğer önemli zevata hediyeler gönderiyordu. Bu hediyeler sayesinde Basra valiliğini sürdürebilen Hüseyin Paşa'nın faaliyetleri de komşu valiler tarafından denetleniyordu. Başta Bağdat valileri olmak üzere Basra'ya yakın diğer beylerbeyleri merkezden aldıkları talimatlarla Hüseyin Paşa'nın haddinden fazla güç kazanmasının önüne geçiyordu. Üstelik Basra muhafazasındaki askerlerin bir kısmı Halep ve Bağdat'tan gönderilmiş Türkler ve bir kısmı da para karşılığında kolayca taraf değiştirmeye hazır Araplardı. Garnizon birliklerinin bu şekilde seçilmiş olması Hüseyin Paşa'ya sadece kapı askerleriyle özerk hareket etme imkânını kısıtlıyordu.²⁶

Bu karşılıklı anlayış ve nispi uyum on yıl içinde yerini yeniden çatışmaya bırakacaktı. Basra'daki hakimiyetini güçlendiren Hüseyin Paşa, 1664'te Osmanlılar tarafından ocaklık olarak Ali Paşa-oğlu Mehmed Paşa'nın idaresine bırakılan Ahsâ sancağını zapt etmekte beis görmemişti. Mehmed Paşa başkente gidip durumdan şikayetçi olunca, Sultan IV. Mehmed Hüseyin Paşa'ya Ahsâ'yı Mehmed Paşa'ya geri vermesini emretmişti, fakat Hüseyin Paşa Sultan'ın emrini dikkate almamıştı. Bunun üzerine 1665 yılının sonbaharında Bağdat Valisi Uzun İbrahim Paşa serdarlığında, Osmanlı tarihçilerinin elli bin ve Hollandalı gözlemcilerin on iki bin askerden oluştuğunu ileri sürdükleri bir ordu Basra'ya doğru harekete geçmişti. Osmanlı ordusunun Basra'ya ilerlediğini öğrenen Hüseyin Paşa, Fırat ve Dicle Nehirlerinin birleştiği yerde inşa edilen ve stratejik öneme sahip Kurna Kalesi'ne yerleşmeye karar vermişti. Bağdat Valisi Uzun İbrahim Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu 1665'in sonlarına doğru Kurna Kalesi'ni kuşatmıştı. Altmış günden fazla süren bu kuşatmada Osmanlılar, kale hendeklerini geçememiş ve yoğun top atışlarıyla Hüseyin Paşa'yı teslim olmaya zorlamıştı. Kurna Kalesi büyük hasar almasına rağmen Hüseyin Paşa kolay pes etmemişti. İki tarafın da bitkin düşmesi ve Ramazan ayının gelmesiyle İbrahim Paşa ile Hüseyin Paşa kuşatmayı sonlandırıp müzakere yapmaya razı olmuştu. 7 Mart 1666 yapılan ateşkesten sonra taraflar arasındaki görüşmeler başlamıştı. Uzun İbrahim Paşa, Hüseyin Paşa'ya Basra ve Ahsâ valiliklerinden el çekmeyi kabul ettirmişti. Basra'nın yönetimi Hüseyin Paşa-oğlu Afrâsiyâb'a tevdi edilmiş ve Ahsâ'nın idaresi de Mehmed Paşa'ya geri verilmişti. Ayrıca Afrâsiyâblar, Osmanlı sultanlarına her sene 200 kese akçe ve 1665 senesi için de 500 kese pişkeş ve hediye göndermekle mükellef tutulmuşlardı. Hüseyin Paşa, kethüdası Yahya Ağa'yı da rehin olarak başkente göndermişti. Böylece Uzun İbrahim Paşa, Hüseyin Paşa'nın Basra'daki yirmi yıllık hakimiyetine resmiyette son vermişti.²⁷

3. Silahdar Kara Mustafa Paşa'nın Birinci Basra Seferi (1667-1668)

Basra eyaletinin yönetimi Afrâsiyâb Bey'e verilmiş olmasına rağmen "tedbîr ü tasarruf-ı memleket" hâlâ Hüseyin Paşa'nın elindeydi. 22 Mayıs 1667'de Sultan IV. Mehmed, Afrâsiyâbların kararlaştırılan yıllık nakit parayı göndermemesini gerekçe gösterip Hüseyin

26 De Thevenot, *The Travels of Monsieur de Thevenot into the Levant* (London, 1686), 158-159.

27 Matthee, "The Town of Basra, 1600-1700", 67-69; a.mlf., "1600-1700 Yıllarında Araplar, Türkler ve İranlılar Arasında Basra Şehri", 175-177; Diğer taraftan büyük bir Osmanlı ordusunun Basra'da bulunması Safevileri rahatsız etmiş ve barış antlaşmasının ihlalden şüphelenmişlerdi. Bunun üzerine İstanbul'dan Safevi Şahı II. Abbas'a bir elçi gönderilerek seferin gerekçeleri açıklanmış ve barışa muhalif faaliyetlere izin verilmeyeceği bildirilmişti. Şah Abbas'tan da Hüseyin Paşa'ya destek olmaması istenmişti bk. Nazire Karaçay Türkal, *Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa Zeyl-i Fezleke (1065-22 Ca. 1106/1654-7 Şubat 1695)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012), 422-424.

Paşa ile oğlunu Basra valiliğinden azletmiş ve yerine o sırada rehin olarak Edirne'de bulunan Hüseyin Paşa'nın kethüdası Yahya Ağa'yı belirlenen miktarı her yıl eksiksiz ödemek şartıyla yeni Basra beylerbeyi atamıştı. Yahya Paşa'yı huzurunda ağırlayan Sultan, sadakatini koruduğu müddetçe eyaletin idaresinin kendisinde kalacağını bildirmişti.²⁸ Hüseyin Paşa, ihanet olarak algıladığı bu görev değişiminden sonra sert tedbirlere başvurmuştu. Rivayetlere göre şehirdeki kadınları İran'a göndermiş ve kendi sarayını da yıktırmıştı. Hatta Basra'yı Safevilere teslim etmek için girişimlerde bulunduğu dahi söylenmişti, fakat Safeviler mevcut barışı bozmamak için Hüseyin Paşa'nın teklifine yanaşmamıştı. Hüseyin Paşa Basra'da Osmanlı ordusuna direnemeyeceğini düşünerek Aralık 1667'de şehir tahliye etmeye karar vermişti. Şehir halkına üç gün içinde İran tarafına geçme çağrısı yaptıktan sonra Basra ve etrafını ateşe vermişti. Ardından ailesi ve askerleriyle Kurna Kalesi'ne yerleşmişti.²⁹

Sultan IV. Mehmed, Hüseyin Paşa'nın yeni beylerbeyini tanımadığını ve Kurna'da bir direnişe hazırlandığını öğrenince Bağdat Valisi Silahdar Kara Mustafa Paşa'yı Basra'ya bir sefer düzenlemeye memur kılmıştı. Diyarbakır Beylerbeyi Şeytan İbrahim Paşa, Şehrizar Valisi Gürcü Kenan Paşa, Musul Beylerbeyi Musa Paşa ve Rakka Beylerbeyi Dilaver Paşa'ya kapı ve eyalet askerleriyle orduya katılması emredilmişti. Dönemin Osmanlı tarihçilerinden Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, Basra seferinin aşamalarını muhtemelen merkeze gönderilen raporlara dayanarak bütün detaylarıyla eserinde paylaşmıştır. Buna göre Silahdar Mustafa Paşa serdarlığında Osmanlı ordusu merkezden gönderilen iki bin yeniçerinin de Bağdat sahrasına ulaşmasından sonra 7 Cemaziyülahır 1078/24 Kasım 1667'de Basra'ya doğru harekete geçmişti. Daha önce Bağdat'tan Basra'ya giden Evliya Çelebi, Bağdat-Kurna arasında 15 menzilin olduğunu ve yolculuğun 133 saat sürdüğünü belirtmişti.³⁰ Osmanlı ordusu ise 25 Cemaziyülahır/12 Aralık'ta Bağdat ile Basra sınırını belirleyen Erce adlı yere ulaşmıştı. Buradayken Serdar Mustafa Paşa yeni Basra valisi seçilen Yahya Paşa'yı Cezâ'ir-i Arab bölgesindeki Arapların desteğini alması için görevlendirmişti. Serdar, yedi gün boyunca Yahya Paşa'nın dönmesini bekledikten sonra 2 Recep/18 Aralık'ta Cezâ'ir'e doğru yürüyüşe başlamıştı. Mustafa Paşa buraya ulaştığında Cezâ'ir Araplarının Yahya Paşa ve Osmanlılara ihanet ettiğini ve sahip oldukları bütün kale ile köyleri yakıp bölgeyi terk ettiklerini öğrenmişti. Arapların bölgeyi harap edip çekilmesi nedeniyle Osmanlı ordusu yüzlerce nehrin ayırdığı küçük büyük adacıklardan oluşan Cezâ'ir bölgesini zahmetli bir yolculukla aşmak zorunda kalmıştı. Yaklaşık bir ay süren yürüyüşün ardından 12 Şaban 1078/17 Ocak 1668'de Osmanlı ordusu Derbent adlı yere ulaşmıştı. Burada Hüseyin Paşa'nın akrabalarından Mir Mahmud, altı bin tüfekli nefer ve Fırat Nehri'nde yüze yakın asker ve mühimmat taşıyan nehir donanmasıyla Osmanlıların ilerleyişini durdurmak istemişti. Derbent'te konuşlanan düşmana karşı Mustafa Paşa, Şehrizar ve Rakka beylerbeyleri ile Yahya Paşa emrinde yeniçeriler, Bağdat gönüllüleri ve kendi kapısından iki bin asker Fırat Nehri'nin diğer kıyısına geçirmişti. Osmanlı kuvvetleri, top tabyaları kurup metrisler hazırladıktan sonra saldırıya başlamıştı. Hendek ve metris arkasındaki düşman bir müddet top atışlarıyla vurulmuş ve ardından genel hücumla geçilmişti. Bu hücum başarılı olunca Mir Mahmud bin beş yüzden fazla asker kayıp verdiği

28 Türkal, *Silahdar*, 456; Fahri Çetin Derin, *Abdurrahman Abdi Paşa Vekâyi'nâme'si (Tahlil ve Metin) (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1993), 225.*

29 Matthee, "The Town of Basra, 1600–1700", 69-70; a.mlf., "1600-1700 Yıllarında Araplar, Türkler ve İranlılar Arasında Basra Şehri", 177-178.

30 *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Bağdad, Basra, 4. Kitap, 2/644.*

savaştan nehirdaki gemilerle kaçmıştı. Mir Mahmud karşında kazanılan zafer ile birlikte Serdar Mustafa Paşa ve Osmanlı ordusuna Kurna Kalesi yolu açılmıştı. Savaşın ertesi günü Kurna'ya iki saatlik mesafede bulunan Suveyb Kalesi'ne varılmıştı. O günün gecesi Mustafa Paşa'nın emriyle Kurna muhasarası başlatılacaktı.

Daha önce temas edildiği üzere Kurna Kalesi Fırat ve Dicle nehirlerinin birleştiği noktada, Şatt'ül-Arab Nehri'nin neşet ettiği yerde inşa edilmişti. Evliya Çelebi Kurna'yı geniş bir havzada yeşillik ve hurmalık içinde amber kokulu toprak çim ve rıhtım ile yapılmış dörtgen şekilli bir kale olarak tanımlamıştır.³¹ 1670lerde seyyah Abbé Carré, Dicle ve Fırat üzerindeki Bağdat, Basra ve diğer sancakların güvenliğinin Kurna Kalesine bağlı olduğunu yazmıştır.³² Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, Osmanlı ordusunun kuşatma planı hakkında detaylar vermiş olsa da gerek kalenin yerini gerekse kendisinin paylaştığı bazı yer adlarını tespit etmek mümkün olmadığından, Osmanlıların yerleşme düzenlerini yorumlamak oldukça zordur. Silahdar'a göre Serdar Mustafa Paşa, Suveyb Kalesi'ne varıldığı günün akşamına Kurna Kalesi'nin muhtemelen batıya bakan tarafında bulunan Şeres adlı yere geçilmesini emretmişti. Buraya varıldığında Şehrizor Beylerbeyi Gürcü Kenan Paşa ve Rakka Beylerbeyi Dilaver Paşa'nın emrinde bu eyaletlerin askerleri, Bağdat gönüllü neferleri, bir bölük yeniçeri ve serdarın sekban askerleri, 2 balyemez ve 4 şâhî topla metrise girmiş ve hızlıca top tabyaları kurarak kaleyi dövmeye başlamıştı. Kaleyi her taraftan ablukaya alabilmek için 1 Ramazan/14 Şubat'ta Mustafa Paşa birliklerin ve topların bir kısmının nehri üzerinden Kurna'nın doğu tarafına nakledilmesini emretmişti. Kalenin bu yüzünde burçlar vardı ve Osmanlı birlikleri gün içinde bu burçların karşısında mevzilenmişti.

Silahdar'a göre bu son hamleden sonra kale 4 balyemez ve 8 şâhî topla dört taraftan kuşatılmıştı. Atılan toplar kaledeki müdafilere göz açtırmıyordu, fakat "Zeke Suyu" üzerinden kale müdafilerine hâlâ dışarıdan yardım ulaştırılıyordu. Serdar Mustafa Paşa, bunun önüne geçebilmek için Şatt'ül-Arab Nehri'nin karşısına geçip Zeke Suyu'nun yönünü değiştirmeyi uygun görmüştü. Bu maksatla yirmi kadar kayık karadan geçiş noktasına taşınmış ve Zeke Suyu'nun kaleye ulaşan kolları toprakla doldurulmuştu. O saatten sonra akan su Şatt'ül-Arab'a dökülmeye başlamıştı. Bu mevziyi koruması için Diyarbakır Beylerbeyi Şeytan İbrahim Paşa eyalet askerleri, bin beş yüz sağ kol gönüllüleri ve serdarın kapısından bir bölük sekbanla görevlendirilmişti. Diğer taraftan Hüseyin Paşa, Zeke Suyu'nun kontrolünü kaybetmeye niyetli değildi ve askerlerini bir kısmını İbrahim Paşa'nın güçlerinin nehri geçmesini önlemek için görevlendirmişti. İbrahim Paşa askerlerini önden gönderip Hüseyin Paşa'nın birliklerini kovmak istemişse de düşman birkaç gün boyunca Osmanlı saldırılarını savuşturabilmişti. En sonunda düşman birlikleri yenilerek Kurna'ya geri döndüğünde İbrahim Paşa nehrin farklı bir noktasında belirlenen yeni bir mevziye geçip yerleşmişti.

Kara Mustafa Paşa, Zeke Suyu'ndan kaleye giden yardımları kestikten sonra Kurna'yı tamamıyla ablukaya almayı başarmıştı. Serdar, 12 Ramazan/25 Şubat'ta bütün askerleri hazırlayıp genel bir hücumla başlatmaya karar vermişti. Sabah saatlerinde her koldan başlayan bu saldırı kısa sürede başarıya ulaşmış ve iki bin beş yüz kale muhafızı öldürülerek kale fethedilmişti. Hüseyin Paşa bu saldırıdan iki gün önce gizlice Kurna'dan kaçmış ve Safevi

31 *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi: Bağdad, Basra, 4. Kitap, 2/643-644.*

32 Matthee, "The Town of Basra, 1600-1700", 62.

yöneticilerinden Doruk ve Nevruz Han'ın yanına sığınmıştı. Mustafa Paşa, Safevi hanlarına elçiler gönderip Hüseyin Paşa'yı korumaları halinde barışı ihlal edeceklerini bildirmişti. Kurna Kalesi'nin fethinden sonra sıradaki hedef Basra'ydı. Serdar yaklaşık bir ay sonra Basra'ya kolayca girmiş, şehri zapt etmiş ve eyaletin yeni valisi Yahya Paşa'ya makamını teslim etmişti. Avrupalı kaynaklar Yahya Paşa'nın yeni vali atanmasını öğrenen Arapların altı ay içinde Basra'ya geri döndüklerini iddia etmiştir. Silahdar'a göre ise seferin başından beri ne Cezâ'ir Arapları ne de Basra halkı Yahya Paşa'ya itimat göstermişti.

Serdar Mustafa Paşa Basra'da önce Hüseyin Paşa ve mahiyetinin mallarını ve hesaplarına geçirdikleri mîrî gelirleri belirleyip zapt etmişti. Basra eyaletindeki bütün mukataaları maktuya bağlamış ve Basra'yı Bağdat ve Mısır gibi 'maktûa merbut eyaletlerden' biri haline getirmişti. Eyalet içindeki Basra, Kurna, Kubbân ve Mansuriye gibi önemli kalelerin muhafaza edilebilmesi için altı bin kul askeri görevlendirmiş ve maktu gelirlerin bir kısmını bu askerlerin ulufelerine ayırmıştı. Geri kalan mallardan elde edilen yüz bin kuruş ise irsaliye olarak başkente gönderilecekti. Afrâsiyâb-oğullarının ocaklık olarak yönettikleri Basra eyaleti artık Osmanlı sultanın atadığı valiler tarafından idare edilecekti. Bu yüzden Mustafa Paşa Basra valilerine verilme için eyaletin birden çok kaleminden gelir belirlemiştir.³³

1668'de Basra'da Afrâsiyâblar dönemini resmen kapatan Kara Mustafa Paşa, eyalete yeniden nizam verdikten sonra Yahya Paşa'nın yeni vali olarak kabul edilmesine de ayrıca önem göstermiştir. Bu meyanda Mustafa Paşa'nın nezaretinden hazırlanan bir hüccet dikkat çekicidir. "Kurna Kalesi Hüseyin şakinin elinden alınup Basra valisi Yahya Paşa ferman üzere zapt ettirildüğünün hüccetidir" diye tanıtılan bu hüccetin ilk kısmında Serdar Mustafa Paşa'nın sefere katılan eyalet valileri, yeniçeriler ve diğer askerlerle birlikte Kurna Kalesi'ni fethettiği vurgulanmıştı. Fetihten sonra Kurna'da bir meclis toplanmış ve Yahya Paşa burada Basra eyaletinin serdar tarafından Hüseyin-i Râfizî'den alınarak kendi idaresine verildiğini ikrar etmişti. Mecliste bulunan Basra'nın muhtemelen ileri gelen ulema ve ayanından on kişi, Yahya Paşa'nın bu sözlerini ve hücceti tasdik edip imzalamıştı.³⁴ Böylece Mustafa Paşa, Basra tarihinde yeni bir dönemi başlatan bu idari değişikliğin şehrin alim ve ayanları aracılığıyla Basra halkı tarafından kabul edildiğini merkeze bildirmiş oluyordu.

Silahdar Kara Mustafa Paşa, Basra'dan dönüşünde sefer boyunca yararlandığı cephanenin detayları ve Bağdat irsaliye hazinesinden sefere harcadığı nakit para ile alakalı iki ayrı defter hazırlanmış ve bunları Sultan IV. Mehmed'e göndermişti. Bu meyanda hazırlanan ilk defterde,

"Hatt-ı hümayûn-ı saâdet-makrûn ile Basra seferi fermân olundukda saâdetlü vezir-i mükerrerem Silahdar Kara Mustafa Paşa hazretleri cebehâne-i âmireden sefer için götürdükleri mühimmât ve saâdetle müceddeden yaptırıkları mühimmâtın kal'a-ı mezkûre feth ve teshîri müyesser olduktan sonra hâliyâ getürüb cebehâne-i âmireye teslim eyledikleri cebehâne mühimmâtı beyân olunur fi sene 1078"

başlığı altında Basra seferi öncesi ve sonrasında mevcut cephane hakkında bilgiler kaydedilmişti.

33 Türkal, *Silahdar*, 495-500.

34 BOA, Ali Emiri Tasnifi, Sultan IV. Mehmed (AE.SMMD.IV.), 35/3981.

Defterin ilk kısmında 28 farklı mühimmat, alet ve malzemenin sefer öncesi sayı veya miktarları ve seferden sonra Bağdat cebehânesine ne kadarının teslim edildiği yazılmıştı. Birkaç örnek paylaşmak gerekirse Basra seferine 8500 kantar barut götürülmüş, seferde 2115 kantar harcanmış ve 500 kantar da fethedilen Kurna Kalesi'nde bırakılmıştı. Sefer bitince 5890 kantar barut Bağdat'taki cebehâne-i âmireye iade edilmişti. Ordudaki askerlere toplamda 500 adet tüfek ve 1500 kantar tüfek barutu teslim edilmişti. Tüfeklerden yirmi beşi hariç 475 tanesi cebehâneye geri dönerken, tüfek barutundan 1320 kantar harcanmış ve sadece 180 kantarı cebehâneye geri verilmişti. Defterde sefere gönderilen toplar ve sayıları hakkında da bilgiler mevcuttur. Buna göre Basra seferinde 6 balyemez, 10 şâhî ve 11 küçük şâhî topu kullanılmıştı ve bunların hepsi seferden sonra eksiksiz olarak Bağdat cebehânesine nakledilmişti. 6 balyemez için toplamda 6200 adet top güllesi götürülmüştü. İlginç olan bu güllerin hepsinin seferden sonra cebehâneye teslim edilmesi idi. Bu hususta Uzun İbrahim Paşa'nın düzenlediği Basra seferinde de balyemzelere ayrılan top güllerinin kullanılmadan geri getirildiğine dair kayıt düşülmüştü. Büyük kuşatma topları arasında yer alan balyemezlerin uzun süren Kurna Kalesi kuşatmasında kullanılmamasının nedeni meçhuldür. 10 şâhî topu için 6400 adet top güllesi götürülmüştü ve kuşatma sırasında güllerin 4285 tanesi harcanmış ve cebehâneye 2115 gülle geri koyulmuştu. 11 küçük şâhî için ise 600 adet top güllesi ayrılmıştı ve seferde bütün güller kullanılmıştı. Toplar hakkında bu bilgilerden, kuşatma sırasında büyük muhasara toplarına ihtiyaç duyulmadığı anlaşılmaktadır. Küçük çaplı toplarla Kurna Kalesi'ni teslim alınabilmesi veya kaleye büyük toplarla zarar verilmek istenmemesi nedeniyle bu karar alınmış olabilir. Ayrıca Kurna Kalesi'nden Bağdat cebehânesine nakledilen topların da kayıtları tutulmuştu. Buna göre Serdar Mustafa Paşa Kurna Kalesi'nden 2 adet balyemez, 1 şayka, 2 şâhî, 1 demir havan ve 16 adet büyük taş gülleyi Bağdat'a taşıtmıştı. Muhtemelen bunların bir kısmı Afrâsiyâb-oğlu Hüseyin Paşa tarafından Basra'dan Kurna'ya götürülen ve Osmanlılara karşı kullanılan toplardı.³⁵

Mustafa Paşa'nın Bağdat cebehânesinden aldığı mühimmat ve malzemeyi açıklayan deftere ek olarak yine kendisinin isteğiyle başka bir defterde, "hatt-ı hümayûn-ı devlet-makrûn ile fermân olunan Basra seferi levâzımı için Bağdat hazinesi irsâliyesi akçesinden masraf olunan akçedir" başlığı altında normalde merkeze gönderilmesi gereken Bağdat irsaliye hazinesinden ne kadar paranın sefer giderlerine harcandığı kaydedilmiştir. Açıklanan 23 masraf kaydından bazıları şunlardır: Topçu-başı marifetiyle topların mühimmatına 580 esedî guruş, yeniden yapılan 23 kayığa 1235 esedî guruş, yeni satın alınan tüfeklere 700 esedî guruş, topçu ve cebecilerin çadırlarına 85 esedî guruş, sonradan yapılan yedi kayığa 424,5 esedî guruş ödenmişti. Askerlerin Fırat Nehri'nden Basra'ya nakledilmesi yoluna gidildiğinden gemilere belirli miktarlarda kira ücreti ödendiği de fark edilmektedir. Mesela yeniçeri, gönüllü, Arap ve müstahfızları taşıyan gemilere kira bedeli olarak 1930 esedî guruş verilmişti. Cephane gemilerine ise 1145 esedî guruş kira ödenmişti. Toplamda Bağdat irsaliye hazinesinden 16.961 esedî guruş Basra seferi masrafları için harcanmıştı.

Silahdar Kara Mustafa Paşa, masraf kayıtlarının altına Sultan IV. Mehmed'e hitaben bir açıklama da eklemişti. Paşa hazineden karşılanan mühimmatın bir kısmının Kurna Kalesi

35 Defterde Kara Mustafa Paşa'nın kendi cebinden harcayarak aldığı ve yaptırdığı ihtiyaç maddeleri ve mühimmat ile topçu-başı ve arabacı-başına verilen malzemeler de maliyet ve miktarlarıyla teker teker kaydedilmiştir bk. BOA, Bâb-ı Defteri, Başmuhâsebe Cebehâne-i Amire Eminliği Defterleri (D.BŞM.CB.H.d.), nr. 18367, vr. 4-5, 8-9, 12-13, 16.

muhasarasında kullanıldığını ve bir kısmının da Bağdat cebehânesine teslim edildiğini belirterek diğer deftere dolaylı olarak gönderme yapmıştı. Ardından Bağdat hazinesinin bu kadar masrafa iktidarı olmadığını dile getirmişti. 'Emlak bahasından' satarak birkaç bin kuruş elde ettiğini ve bazı masrafların çok fazla tuttuğu için henüz karşılanmadığını belirtmişti. Diğer masraflar ise 'asl-ı miriden' ödenebilmişti. Mustafa Paşa, Bağdat irsaliye hazinesini normal zamanlarda merkeze gönderdiğini hatırlatmış ve Sultan'dan sonraki yıllarda hazinenin hesaplarında karışıklık yaşanmaması için bu seneki irsaliyenin sefer masraflarına harcandığını ilan eden bir ferman istemişti.

Mevzubahis defterde ayrıca "Bi-avni'llâhi teâla feth olunan Kurna Kalesi'nden bulunan cebehânedir" başlığı altında anlaşıldığı kadarıyla kuşatma sırasında da kullanılan Kurna'daki mevcut bütün toplar hakkında bilgiler şu şekilde paylaşılmıştır: Feth kulesinde 1 balyemez top, 1 küçük balyemez top, kullede 1 balyemez top, Şatt'ül-Arab tarafında 1 balyemez top, hisara karşı 1 balyemez top, cisre karşı 1 balyemez top, Suveyb tarafında karşı yaka metrisinde 1 balyemez ve 4 şâhî top, 3 şâhî top, kulle üzerinde 1 şâhî top, karşı yakada kulle üzerinde 3 şâhî top, Suveyb kalesinden alınan 2 şâhî top, Şatt'ül-Arab üzerinde 1 büyük şayka top. Toplamda 14 şâhî ve 9 balyemez toptan 3 balyemizin Bağdat'a nakledildiği ve geri kalanların Kurna'da bırakıldığı belirtilmiştir. Son olarak Bağdat cebehânesine ait olup Kurna Kalesi'ne koyulan bazı mühimmatın da listesi verilmiştir.³⁶

4. Yahya Paşa'nın İhaneti ve Silahdar Kara Mustafa Paşa'nın İkinci Basra Seferi (1669)

Silahdar Kara Mustafa Paşa'nın başarılı seferi Osmanlılara yetmiş yıl sonra Basra'da doğrudan hakimiyet kurma imkânı tanımıştı. Fakat yeni vali Yahya Paşa selefi gibi Basra'da muhtariyet arzusuna kapılınca bir yıl içinde bölgeye yeniden karmaşa hâkim olacaktı. Yahya Paşa'yı ihanet ve isyana sevk eden gelişmeler ise Osmanlıların merkezden defterdar, kadı ve şehbender ataması ve eyaletin mali, ticari ve idari meselelerinde devletin kontrolünü arttırmak istemesiydi. Yahya Paşa, bunları kendi iktidar alanını kısıtlamaya yönelik adımlar olarak değerlendirmişti. Sonunda defterdarla mali hususlarda anlaşmazlık yaşayıp yeniçerilerin maaşlarının ödenmesinde sıkıntılara sebep olmuş ve isyan eden yeniçerilerden hayatını kurtarmak için 1669 yılının baharında Basra'dan kaçmak zorunda kalmıştı.³⁷

Yahya Paşa'nın İran'a firar etmesi ve bir süre sonra güçlü bir orduyla geri dönmesinden sonra yaşananlar Basra'daki memur, ulema, ayan ve askerler tarafından mahzar ve raporlar halinde merkeze bildirilmişti. Basra'da mukim 31 kişi tarafından imzalanan böyle bir mahzarın ilk kısmındaki bilgilere göre 5 Şevval 1079/8 Mart 1669'da Yahya Paşa, kethüdası Abdülkadir Efendi'nin düzenlediği bir eğlenceye katılmış ve eğlence bitince yatsı vaktinde kethüdası, hazine-darı, Şeyh Osman ve maiyetiyle Basra'dan kaçmıştı. Şatt'ül-Arab Nehri'ni geçmek ve Safevi sınırlarındaki bir kaleye sığınmak için Cezâ'ir'deki bazı Araplardan yardım istemişti. Yahya Paşa'nın Basra'dan ayrılması üzerine şehirdeki Osmanlı memurları, ulema,

36 BOA, Bâb-1 Defteri, Başmuhâsebe Bağdat Hazinesi Kalemi Defteri (D.BŞM.BGH.d.), nr. 16732, vr. 2-3, 6-7, 12 Zilkade 1078 (24 Nisan 1668).

37 Matthee, "The Town of Basra, 1600-1700", 71; a.m.lf., "1600-1700 Yıllarında Araplar, Türkler ve İranlılar Arasında Basra Şehri", 180.

ayan, “reâyâ ve berâyâ perişân kalmamak için hükümet-i vilâyete” Ebu Bekir Ağa’yı vali olarak seçmişlerdi. Sultan IV. Mehmed’den yeni valiyi tasdik eden bir ferman bekliyorlardı, fakat çok geçmeden Yahya Paşa arkasında güçlü bir orduyla ortaya çıkıp Basra’yı işgal etmeye kalkışacaktı.

Yahya Paşa İran’a kaçtıktan sonra boş durmamış ve Araplar ile Safevilerin desteğiyle 15-20 bin askerden oluşan bir ordu kurmayı başarmıştı. 18 Nisan 1669’da ordusuyla Basra önlerinde belirmiş ve on gün boyunca şehre saldırmıştı. Yirmi yıl önce Basra’yı ziyaret eden Evliya Çelebi, kale surlarının yer yer yıkıldığını belirtirken, şehrin esas savunma sisteminin dört tarafı çeviren nehir bentlerine dayandığını dikkat çekmişti. Normalde şehrin etrafındaki pirinç çeltiklerini besleyen bentler, düşman saldırısı sırasında her birlikten açılıyor ve suyla dolan ovada düşman askerleri ve yük hayvanları boğuluyordu.³⁸ Anlaşılan bu taktik Yahya Paşa’ya karşı etkin olarak kullanılamamıştı, zira 29 Nisan’da kendisi birlikleriyle zorlanmadan Basra’ya girebilmiş ve yeniçeriler ile halktan pek çok kişiyi katletmişti. Mevzubahis mahzarda, Yahya Paşa’nın Basra’ya dönmesiyle yaşananlara yer ayrılmıştı. Buna göre “Paşa-yı merkûm üzerinde cem eylediği Râfizi urbân ve eşkiyâsıyla” ortaya çıktığında Basra’daki askerî zümre ve ulema önce Paşa’nın ordusunu nerede konuşlandırıldığını öğrenmiş ve akabinde kendisine bir mektup göndermişti. Bu mektupta Yahya Paşa’ya “azîmetlü ve şevketlü ve kudretlü ve muhabetlü Pâdişâh-Zıllullah hazretlerinin mağrûr ve muhterem beylerbeyisi iken ne iktizâ eyledi ki terk-i hükümet ve eyâlet ve umûr-ı memleketi muhtel ve müşevveş bırakup firârî ihtiyâr edesün” diye sormuşlardı. Yahya Paşa mektuba cevap vermek yerine ordusuyla Kurna Kalesi yakınlarındaki Suveyb Kalesi’ne hâkim olmuş ve Basra ile Kurna arasındaki yolları kontrol altına almıştı. Mahzarda Basra’dan Kurna’ya bir metre kadar bile hareket edilemediği vurgulanmıştı. Ayrıca Yahya Paşa, önceki yıllarda Hüseyin Paşa’nın sığındığı Safevilere bağlı yöneticiler Doruk Han ve Nevruz Han ile iletişim halindeydi ve Cezâ’ir Araplarına da adamlarını gönderip askeri destek alabiliyordu. Mahzarda Basra’daki son vaziyet bu şekilde anlatıldıktan sonra içinde buldukları duruma rağmen hâlâ saltanata sadık kalan ve Basra’yı savunan asker ile ulema, pes etmeleri halinde Yahya Paşa’nın yapacaklarını Sultan IV. Mehmed’e şöyle açıklamışlardı:

“Devletli pâdişâh âlem-penahın eyyâm-ı adâletlerinde Basra eyâleti sâir memâlik-i mahrûse-i İslâm gibi tahrîr ve kavânin-i nizâm ve intizâm bulmak silkinde ve sudûrunda iken mücerred vilâyet-i Basra hâlî ve harap olsun ve matlûb olan hazîne ve mevâcib ve zahîre hâsıl olmasın ber-vech-i temlik tasarruf edeyim ümidiyle hevâsına tâbi olup.”³⁹

Basra’yı “ber-vech-i temlik”, yani kendi mülkü gibi yönetmeye niyetlenen Yahya Paşa’nın Basra’dan sonraki hedefi, şehirdeki katliamdan sağ kurtulan yeniçerilerin de sığındığı Kurna Kalesi olmuştu. Halihazırda ordusunu Kurna’ya iki saat mesafedeki Suveyb Kalesi’nde konuşturarak Paşa, uzun süredir kaleyi abluka altında tutuyordu. Muhasarada yaşananlar hakkında yegâne malumatı Kurna Kalesi muhafızlarının reisi tarafından 29 Zilkade 1079/30 Nisan 1669’da yazılmış değerli bir rapor sağlamaktadır. “Bizim Basra’dan gayrimiz yoktur” diye başlayan bu raporda, Yahya Paşa ile birlikte İran’a kaçan Şeyh Osman’ın büyük bir topla muhasaraya katıldığı haber verilmişti. Sekiz on bin düşman askeri dört muhasara topuyla altmış

38 Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi: Bağdad, Basra, 4. Kitap, 2/649.

39 BOA, İbnülemin Tasnifi, Şükr ü Şikâyet (İE.ŞKRT.), 1/47, 12 Şevval 1079 (15 Mart 1669).

gündür Kurna'yı dört taraftan kuşatıyordu. Muhafızlar canla başla metrislerde mücadelelerini sürdürüyordu, fakat destek için gönderilen birlikler karadan kaleye giremiyordu. Sadece Zeke Suyu tarafına güçlü taburlar koyulduğundan dışarıdan gemilerle zahire ve Osmanlılara destek olan Huveyze Hanı'nın gönderdiği 400 tüfekli asker kaleye sokulabilmişti.⁴⁰

Yahya Paşa'nın Basra'yı işgal teşebbüsünde bulunduğu sırada Sadrazam Köprülü Ahmed Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu Kandiyeye kuşatmasını sürdürüyordu. Osmanlı tarihçilerine bakılırsa, Basra'daki gelişmelerin haberi ancak 1669 yazının sonlarına doğru Sultan IV. Mehmed'in ikamet ettiği Edirne'ye ulaşmıştı. 9 Rebiyülevvel 1080/6 Ağustos 1669'da Basra kapıcı-başlarından Mustafa Ağa Basra valisi olarak tayin edilmişti. Bağdat Beylerbeyi Silahdar Kara Mustafa Paşa'ya ise Basra'ya yeni bir sefer düzenlemesi emredilmişti. Diyarbakır Beylerbeyi Öküz Ömer Paşa, Musul Beylerbeyi Çavuşzâde Mehmed Paşa ve Şehrîzor Beylerbeyi Sarıkcı Hasan Paşa eyalet ve kapı askerleriyle Serasker Mustafa Paşa'nın komutasındaki orduya katılacaktı.⁴¹

Silahdar Kara Mustafa Paşa, Hüseyin Paşa'ya karşı düzenlediği sefere kıyasla Yahya Paşa seferinde Bağdat'tan Basra'ya yapılan yolculuk hariç zorluk yaşamamıştı. Çünkü Kurna Kalesi'ni Osmanlıların elinden alamayan ve selefi gibi seraskerin ordusuna burada direniş gösterme şansını kaybeden Yahya Paşa, meydan savaşına da cesaret edemeyip İran'a çekilmişti. Kara Mustafa Paşa düşmanla savaşmadan Basra'ya girdiğinde önceki seferde olduğu gibi Basra'nın idaresini Kapıcı-başı Mustafa Paşa'ya devredildiğini kanıtlayan bir hüccet hazırlamıştı. 18 Cemaziyülevvel 1080/14 Ekim 1669'da Basra'da Serdar Kara Mustafa Paşa ve yeni vali Kapıcı-başı Mustafa Paşa'da da dahil olmak üzere asker, ayan ve ulemadan 30 kişinin hazır bulunduğu mecliste hazırlanan bu hüccette, Yahya Paşa'nın faaliyetleri ve Mustafa Paşa'nın seferine dair önemli bazı detaylar paylaşılmıştı. Buna göre, Yahya Paşa İran'dan döndükten sonra birlikleriyle Suveyb Kalesi'nde konaklamış ve buradan Kurna Kalesi'ne saldırıları başlatmıştı. Fakat ilk saldırılarda ciddi kayıplar verince stratejisini değiştirmeye ve Basra'ya saldırmaya karar vermişti. Basra'ya gitmeden önce Cezâ'ir Araplarından ve Safevili Doruk ve Nevruz Hanlardan asker desteği almıştı. Yahya Paşa yeni birliklerle güçlenen ordusuyla Basra'ya gerçekleştirdiği saldırıda başarılı olmuş, şehirdeki yeniçerilerin çoğunu öldürmüş ve şehir sakinlerinin mallarını yağmalamıştı. Basra'da kazandığı zaferden hemen sonra tekrar Kurna Kalesi'ni kuşatmıştı. Osmanlı merkezine bütün bu gelişmelerin haberi ancak Yahya Paşa'nın Kurna'yı ikinci defa kuşattığı sırada ulaşmıştı.

Hüccetteki bilgilere göre, Basra'yı Yahya Paşa'nın tasallutundan kurtarmak için Bağdat Beylerbeyi Kara Mustafa Paşa'nın emrine Diyarbakır, Musul, Şehrîzol, Maraş ve Rakka valileri ve eyalet askerleri ferman ile tayin edilmişti. Mustafa Paşa Bağdat'ta hazırlıklarını tamamlamak üzereyken Kurna Kalesi'nden gelen feryatçılar düşmanın kaleye bir iki kere genel hücum düzenledikleri haberini vermişti. Serdar muhafızları cesaretlendirmek için destek birlikleri göndereceğini bildirmişti. Kendisi de sefer hazırlıklarını hızlandırmış ve daha fazla vakit kaybetmeden Basra'ya doğru harekete geçmişti. Kurna'ya ulaşmadan önce Kapıcı-başı Mustafa Paşa, emrindeki askerlerle Osmanlı ordusuna katılabiliyordu. Bu sırada kaleden yine feryatçılar gelip serdara düşmanın muhasarayı şiddetlendirdiğini bildirmişti. Yardım

40 BOA, İbnülemin Tasnifi, Askeriye (İE.AS.), 8/733.

41 Türkal, *Silahdar*, 574; Derin, *Abdurrahman Abdi Paşa Vekâyi'nâme'si*, 290-291.

ulaşmazsa muhafızlar kaleyi altı-yedi gün içinde teslim edecekti. Bunun üzerine Mustafa Paşa menzillerden daha hızlı ilerleyerek 9 Rebiyülahir 1080/6 Eylül 1669'da Kurna Kalesi civarına ulaşmıştı. Yahya Paşa Osmanlı ordusuyla karşılaşmaya cüret edememiş ve ordusuyla bölgeden uzaklaşmıştı. Serdar Mustafa Paşa, Yahya Paşa'nın Basra'ya yeniden saldırma ihtimalini düşünerek Kapıcı-başı Mustafa Paşa'yı ordudan ayırdığı taze birliklerle Basra'ya göndermişti. Ordunun geri kalanıyla Basra'ya hareket etmeden önce Kurna Kalesi'ndeki muhafızların üç aylık mevaciclerini ödemiş ve altı aylık zahirelerini temin etmişti. Hüccette Kara Mustafa Paşa'nın ikinci Basra seferi bu şekilde özetlendikten sonra Kapıcı-başı Mustafa Paşa mecliste seferin bütün safhalarını doğrulamış ve serdarın Basra'yı düşmandan kurtarıp kendi idaresine devrettiğini ikrar etmişti. Ayrıca yeni vali, meclis bulunanların huzurunda, Yahya Paşa veya başka bir asinin bölgede karışıklık çıkarması halinde devlete sadık kalacağına ve onlara karşı canla başla mücadele edeceğine dair yemin etmişti.⁴²

Serdar Silahdar Kara Mustafa Paşa'nın zaferi Sultan IV. Mehmed tarafından kutlanmıştı. Sultan, Mustafa Paşa'ya yazdığı hatt-ı hümayûnda Basra'nın fethedildiği haberini aldığını ve bundan dolayı çok mutlu olduğunu duyurmuştu. Gerek Mustafa Paşa gerekse onunla beraber sefere katılan bütün komutan ve askerleri kutlamış, memnuniyetini dile getirmek için "cümleden helâl olsun" diye yazmıştı. Sultan, hatt-ı hümayûnun devamında Mustafa Paşa'yı bazı hususlarda uyarmayı da ihmal etmemişti. Mustafa Paşa'ya "sedd-i sedid-i Irâk-ı Arab ve Acem" olan Bağdat'ın muhafazası için gayret göstermesini; eyalet ile askerlerin düzenini korumaya ve ihtiyaçlarını karşılamaya önem vermesini tembih etmişti. Acem tarafına daima casuslar göndermesini ve öğrendiklerini merkeze bildirmesini emretmişti. "Basra dahi yeni açılmış memlekettir" diye belirten Sultan, Afrâsiyâblar sonrası bölgenin tekrar Osmanlı hakimiyetine geçtiğini bu veciz ifadeyle vurgulamış ve Silahdar Mustafa Paşa'dan Basra eyaletinin meselelerini yakından takip etmesini ve sıkıntılarıyla ilgilenmesini istemişti. Zaferinden dolayı Paşa'ya bir kılıç ve hil'at gönderdiğini açıklamış ve kendisine ulaştığında kılıcı kuşanmasını, hil'ati de giymesini buyurmuştu.⁴³

Birinci Basra seferinden sonra hazırlanan defterlerin birinin ek kısmındaki bilgiler Silahdar Mustafa Paşa'nın ikinci Basra seferinin akabinde aldığı önlemlere dair malumat sağlamaktadır. Defterde Mustafa Paşa'nın Kurna Kalesi'ne koyduğu 29 farklı mühimmatın miktar ve adetleri kaydedilmiştir. "Kurna Kalesi'ne vardıkda Yahya şâkinin firârından sonra kal'a-ı mezkûreye vaz' olunan cebehânedir" başlığı altında kaydedilen mühimmattan bazıları şunlardı: 45 kantar tüfek barutu, 300 adet balyemez topu güllesi, 760 adet şâhî topu güllesi, 14 adet top tekerleği, 4 top kundağı, 59 kazma, 4 balta, 39 demir kürek. Bunların dışında Silahdar Mustafa Paşa, Sultan'ın fermanına uygun şekilde Bağdat irsaliyesi barutundan elli kantar barut ve kâfi miktarda gülleyi Kurna'ya göndermişti. Kayıtların altına Sultan IV. Mehmed'e hitaben yine bir açıklama ekleyen Paşa, Kurna muhafızlarına H.1080 yılı Bağdat irsaliyesinden elli kantar barutla birlikte iki yüz adet balyemez ve şâhî güllesi verdiğini belirtmişti. Basra Valisi Kapıcı-başı Mustafa Paşa'nın isteği doğrultusunda ekstra altı farklı mühimmatı da gemilere yükleyip Kurna'ya doğru yola çıkarmıştı. Bu bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla, Basra'da hakimiyeti kalıcı hale getirebilmek için stratejik öneme sahip Kurna Kalesi teçhizat ve mühimmat açısından güçlendiriliyordu.

42 BOA, Muallim Cevdet Tasnifi, Dahiliye (C.DH.), 162/8094.

43 BOA, İbnülemin Tasnifi, Hatt-ı Hümayûn (İE.HAT.), 4/342.

Kara Mustafa Paşa'nın aslında Bağdat'tan Basra'ya mühimmat nakletmeye pek sıcak bakmadığı, defterin sonunda bulunan arzında dile getirdiği itiraz ve tavsiyelerinden anlaşıl- maktadır. Paşa'ya göre Basra büyük bir memleketti, ihtiyaç duyulan barut ve diğer mühimmat eyaletin sınırlarından temin edilebilirdi. Mustafa Paşa'nın bu çıkışının arkasındaki sebep Basra'daki mühimmatı sürekli Bağdat'tan karşılamanın mümkün olmadığı gerçeğiydi. Ayrıca Basra gibi bir serhad eyaleti olan Bağdat'tan devamlı Basra'ya mühimmat sevk etmek sakıncalıydı. Paşa, seferler sırasındaki gözlemlerinden yola çıkarak barut başta olmak üzere birçok teçhizat ve mühimmatın Basra'da üretilebileceğini düşünüyordu. Ona göre Basra'da yıllardır barut işlendiğini herkes biliyordu. Bu nedenle Sultan'dan Basra'daki görevlilere hammadde ve teçhizat meseleleriyle ilgilenmeleri için fermanlar göndermesini istemişti.⁴⁴

Silahdar Kara Mustafa Paşa'nın Basra'nın askerî ihtiyaçlarını eyaletteki kaynaklardan karşılanması gerektiğine olan inancı eyaletin yeniden nizamına yönelik tavsiyelerinden sadece biriydi. Daha önce temas edildiği üzere Mustafa Paşa ilk seferinden sonra Basra'yı maktûa merbut eyaletlerden biri yapmak için bütün mukataaları maktuya bağlamıştı. Afrâsiyâb-oğlu Hüseyin Paşa'nın kethüdası olan Yahya Paşa'nın valiliğinde bir yılı doldurmadan isyan etmesi gerek eyaletin gerekse mukataaların idarelerini devlete sadakatinden şüphe edilmeyecek kişilere verilmesini gerektirmişti. Bu meyanda Kapıcı-başı Mustafa Ağa'nın Basra valisi tayin edilmesi ilk örnekti çünkü yaklaşık yetmiş beş yıl sonra sultanın sarayından çıkan biri Basra beylerbeyi olmuştu. Basra Valisi Kapıcı-başı Mustafa Paşa da eyaletin bütün mukataalarını yeni isimlere tevdi ederek eyalette Osmanlı denetimini sağlamlaştıracaktı. Bununla alakalı hazırlanan defterde "Bin seksen senesinde Basra Valisi Mustafa Paşa vilâyet-i mezkûrenin mukâtaatların ümenâ ve zâbitlere maktu' ve iltizâm verdiği mâlî beyân eder an-gurre-i cümâdel-i evvel ile gaye-yi mâh-ı zilhicce fî sekiz mâh sene 1080" başlığı altında Mustafa Paşa'nın mukataaları hangi güvenilir kişiler ve memurlara maktu ve iltizam olarak dağıttığı açıklanmıştı.

Osmanlılar Basra'da timar sistemini uygulamamış ve eyaletin mukataalarını iltizama vererek gelirleri toplamıştı. Afrâsiyâb-oğulları döneminde devam eden iltizama verme işleminde mültezimlerin yerlilerden ve bölgedeki Osmanlı askerî zümresinden isimler olduğu göze çarpmaktadır. Merkezi denetimin zayıf olmasının etkisiyle mültezimlerin yükümlü- lüklerini yerine getirememesi sık sık şikayetlere neden oluyordu.⁴⁵ Basra'da Afrâsiyâbların

44 BOA, D.BŞM.BGH.d. 16732, vr. 10-11, 1 Cemaziyülahır 1080 (27 Ekim 1669); 16. Yüzyılda Basra'da top dökümü ile barut ve güherçile imalatı yapılmakta ve buradan Halep, Diyarbakır ve Bağdat'a nakledilmektedir bk. Nilüfer Bayatlı, "XVI. Yüzyılda Basra Eyaleti'nin Osmanlı Devleti İçin Önemi", *Türk Dünyası Araştırmaları* 144 (2003), 102-103; Bu noktada Silahdar Kara Mustafa Paşa'nın ilk Bağdat valiliği esnasında kaleme aldığı raporlardan bahsetmek gerekir. Mart 1653'te merkeze gönderdiği raporda Mustafa Paşa, dört başlıkta Bağdat'taki sıkıntıları izah etmişti. Temas ettiği ilk mesele Bağdat'taki yeniçeri ağalarının maddi kaynakları müsriğe kullanmaları ve yeniçerilerin taşkınlıklarına müdahale etmemeleriydi. Keza kendisi de yeniçerilerin maaşlarını uzun bir süredir ödemekte zorluk çekiyordu. Nakit para sıkıntısı nedeniyle temel gıda maddelerini almakta bile sıkıntı yaşadığını açıklamıştı. Ekonomik sorunlardan dolayı şehirdeki asayiş tamamıyla bozulmuştu. Bunlara ek olarak Safevilerin sınırda birliklerini topladığına ve Bağdat'a saldırma planları yaptığına dair istihbarat alıyordu bk. TSMA.e, 656/27, 11 Rebiyülahır 1063 (11 Mart 1653), vr. 1a-2b; TSMA.e, 698/8; Kara Mustafa Paşa'nın halefi Bağdat Valisi Silahdar Murtaza Paşa'nın 1654'te Basra seferini özellikle Bağdat eyaletinde yaşanan ekonomik darboğaza karşı bir çözüm olarak düşündüğü dikkate alınırsa, yirmi yıl sonra durumun tam tersine döndüğü, Basra'daki vaziyetin ancak Bağdat'tan tedarik edilecek zahire ve mühimmatla düzletilebileceği anlaşılmaktadır.

45 Salih Özbaran, "XVI. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İltizam: Yemen, Basra ve Lahsa Eyaletlerindeki Uygulamalardan Örnekler", *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi Tebliğler* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990), 453-457; Örneğin, 1570'li yıllarda Basra beylerbeyi olarak görev yapan Özdemiroğlu Osman Paşa da mültezimlerin elinde mukataada olan önemli bir iskeleyi, yöre halkının müdahaleleri yüzünden iltizamın gelirlerini toplayamadığını ileri sürerek

devri kapanınca mukataaların da yeniden düzenlenmesi gerekmişti. Mevzubahis defterdeki bilgilere bakılırsa, 1 Cümâdel-i evvel -1 Zilhicce 1080 tarihleri arasında sekiz ay içinde Basra'daki 48 mukataat Kapıcı-başı Mustafa Paşa tarafından farklı kişilere iltizam olarak verilmişti. Defterde ayrıca her mukataanın yıllık geliri kese ve esedî gurusu hesabıyla belirtilmişti. 48 mukataadan 13'ü unvanları sayesinde Osmanlı memuru olduğu anlaşılan kişilere iltizam edilmişti. Bunlar arasında Hüseyin Kethüda'nın uhdesine tam altı farklı mukataanın verildiği fark edilmektedir. Benzer şekilde Süleyman Kethüda da üç farklı mukataanın iltizamını almıştı. Diğer mültezimler ağa, çavuş, çorbacı, bölük başı, beşe, etmekçi başı unvanlarına sahipti. Mesela nefsi Basra boyhanesinin mukataası verilen Muharrem Ağa yıllık 1.122 esedî kuruş ödemekle mükellef tutulmuştu. Osmanlı memurları haricinde geri kalan 35 mukataa ise birkaçı bey ve şeyh olarak tanıtılan ve muhtemelen güvenilir addedilen Basralılara iltizam olarak verilmişti. Bazı mukataalar ise iki kişi tarafından tasarruf ediliyordu. Örneğin hazineye yıllık geliri 8167 esedî kuruş olan Basra ihtisap mukataasını Mustafa Çavuş ve Ali Bey deruhte etmişti. Raporun sonunda 48 mukataanın yıllık geliri 813,5 kese ve 267.822 esedî kuruş olarak hesaplanıp kaydedilmişti.⁴⁶

Basra Beylerbeyi Kapıcı-başı Mustafa Paşa'nın gözetiminde dağıtılan Basra mukataalarının denetimini ise tanıdık bir isim olan Silahdar Kara Mustafa Paşa yapacaktı. Zira kendisi 25 Zilkade 1081/5 Nisan 1671'de Bağdat valiliğinden azledilecek ve Basra beylerbeyi olarak atanacaktı.⁴⁷ Mustafa Paşa'nın iki defa sefer düzenlediği Basra'ya bu defa vali olarak tayin edilmesinde eyaletin idaresinde görülen aksaklıklar ve bilhassa mukataa gelirlerinde ortaya çıkan usulsüzlükler etkili olmuştu. Kara Mustafa Paşa, Basra'ya ayağını bastığı anda hemen bir teftiş meclisi kurmuş ve mukataalar hakkında yapılan soruşturmanın sonuçlarını kaydeden detaylı bir defter hazırlatmıştı. Mevzubahis defterin girişindeki bilgilere göre, "saâdetlü ve hamiyetlü Mustafa Paşa hazretleri 1081 tarihinde Basra'ya tahrîr-i vilâyet ve nizâm ve intizâm-ı diyâr için dahil" olmuştu. Kurulan mecliste Basra'nın meşayih ve ayanıyla birlikte eski vali Kapıcı-başı Mustafa Paşa ve onun kethüdası Hüseyin Ağa da hazır bulunmuştu. Basra'da altı mukataanın mültezimi olarak öne çıkan Hüseyin Kethüda'nın aslında Mustafa Paşa'nın kethüdası olduğu böylece ortaya çıkmıştı. Silahdar Mustafa Paşa'nın meclise çağırıldığı ilk isim gümrük mukataasının mültezimiydi. Kendisine bir yıl için ne kadar ödediği sorulduğunda şartnamede belirtilen 225 keseyi teslim ettiğini söylemiş ve bunu sabık vali Mustafa Paşa da onaylamıştı. Gelgelelim Basra defterdarı Ramazan Efendi mukataanın yıllık gelirinin daha fazla olduğunu iddia edince soruşturma derinleştirilmişti. Sonunda mültezim sahibi mukataanın değerinin 350 kese olduğunu fakat Kapıcı-başı Mustafa Paşa ile anlaşarak rakamı düşürdüğünü itiraf etmişti. Daha ilk teftişte Basra'nın en önemli gelir kaleminde usulsüzlüğün ortaya çıkması üzerine Kapıcı-başı Mustafa Paşa'nın diğer mukataaları da mültezimlere değerinden düşük verdiği varsayılmış ve Silahdar Mustafa Paşa Hicri 1080-1081 seneleri arasında gelirleri toplanan mukataaları, her birinin mültezimini meclise çağırarak denetlemeye karar vermişti.

sancak haline getirmiş ve doğrudan denetlemeye başlamıştı. Ayrıca Basra ayanından bazılarının mukataaya verilen mülklerinin maktû alınması halinde devlet hazinesine daha fazla para gireceğini hükümete bildirmişti. Bk. BOA, A.DVNSMHHM.d., nr. 26/9, 10.

46 BOA, Muallim Cevdet Tasnifi, Maliye (C.ML.), 519/21215.

47 Derin, *Abdurrahman Abdi Paşa Vekâyi'nâme'si*, 308.

Defterde Basra'daki toplamda 50 mukataanın teftiş kayıtları mevcuttur. Önceki sene Kapıcı-başı Mustafa Paşa'nın 48 mukataayı yeni isimlere tevcih ettiği düşünülürse Silahdar Mustafa Paşa'nın daha geniş bir soruşturma yürüttüğü anlaşılabilir. Ayrıca Silahdar Mustafa Paşa'nın sorguladığı mültezimlerin birçoğu selevi tarafından mukataa verilen isimler değildi. Teftişin usulü ve Mustafa Paşa'nın gayesini göstermesi açısından birkaç örneği paylaşmak faydalı olacaktır. Mesela Basra Cenup mukataasını mültezimi Ali bin Recep meclise gelmiş ve mukataası hakkında şunları söylemişti: bahsi geçen mukataa tahrirde 70 kese olarak hesaplanmıştı, fakat gerçek değeri 90 keseydi ve kendisi de 90 kese ödemekle mesuldü. Şimdiye kadar 40 kesesini ödeyebilmişti, hala teslim etmesi gereken 50 kese vardı. Cenup'ta olan emlak-ı mîriden ise 11 kese ödemekle mükellefti, son olarak 2 kese vermişti ve 7 kese daha borcu vardı. Toplamda 101 kese ödemeliydi, ama 57 kesesini henüz teslim etmemişti. Ali bin Recep sözlerini bitirince başka bir kalemden 12 kese daha ödemesi olduğu kendisine hatırlatılmıştı. En sonunda bu borcunu da kabul eden Ali bin Recep'in yıllık toplam mukataa bedeli 113 kese olarak kayda geçirilmişti.

Kara Mustafa Paşa, mültezimlerin yıllık ödemeleri gerektirdiği tutarı, henüz ödemedikleri borçları ve mukataanın gerçek değeriyle kayda geçirilen değerini böylece tespit edebiliyordu. Buna rağmen teftiş edilen mukataaların çoğunda ciddi usulsüzlükler olmadığı görülmektedir, çünkü meclise gelen mültezimlerin çoğu sadece yıllık ödemeleri gereken miktarı söylemiş ve herhangi bir sorguya tabi tutulmadan beyanları kayda geçirilmişti. Örneğin Basra boyahânesi mukataasını deruhte eden Muharrem Ağa'nın vekili Mustafa meclise gelmiş, mukataanın yıllık 6 kese ödemek şartıyla efendisine verildiğini bildirmiş ve sözü esas kabul edilerek deftere kaydedilmişti. Önceki sene Kapıcı-başı Mustafa Paşa'nın bu mukataayı yıllık 3,5 keseye Muharrem Ağa'ya verdiği düşünülürse Kara Mustafa Paşa aradaki farkla ilgilenmediği görülecektir. Diğer bir örnekte ise Basra Hamedan mukataasının mültezimi Ebu Bekir Bey, Kara Mustafa Paşa'nın meclisinde yıllık 9 kese ödemekle mükellef olduğunu ikrar etmişti. Gerçekten de Ebu Bekir Bey'e Hamedan mukataasının sabık beylerbeyi tarafından 9 kese ve 3000 esedî kuruş karşılığında verildiği teyit edilebilmektedir.⁴⁸

Basra Valisi Silahdar Kara Mustafa Paşa'nın özellikle eyaletin mukataalarını denetlemesi ve düzenlemesi, Basra'yı uzun yıllardır süren kargaşadan sonra intizama kavuşturma çabasının önemli bir adımıydı. 1669 tarihinde yapılan bir tahrire göre Basra'da 5557 hane ve 35 bine yakın insan yaşamaktaydı ve yüzyılın ortalarına kıyasla 15-20 bin arasında nüfus kaybının olduğu düşünülüyordu. Afrâsiyâblar sonrasında Basra'da ticareti canlandırmak, gelir-gider dengesini sağlamak ve güvenlik sorunlarını çözmek gerekiyordu. Silahdar Kara Mustafa Paşa'nın Kasım 1672'ye kadar sürdürdüğü Basra valiliği boyunca mukataalar dışındaki sıkıntılarla nasıl ilgilendiği tespit edilememektedir. Hakkındaki son bilgiye vefatından sonra ulaşılabilmektedir, çünkü Basra'da bulunan çeşitli mal, eşya, at ve kısraklarının sayı, miktar ve cinsleri titizce kayda geçirilmiş ve ardından merkeze gönderilmişti.⁴⁹

5 Kasım 1672'de Basra beylerbeyi atanan Çelebi Hasan Paşa zamanındaki gelişmeler hakkında Avrupa kaynaklarında bazı bilgiler mevcuttur. Hasan Paşa, Bağdat-Basra arasındaki yolda haramilik yapan ve tacirlerin can güvenliğini tehdit eden Arap eşkıyalarına karşı 2-3 bin kişilik bir ordu göndermişti. Osmanlı birlikleri üç binden fazla eşkıya ve on

48 BOA, MAD.d. 3575, vr. 1-7.

49 BOA, MAD.d. 3075.

beş kadar harami liderini öldürüp yolu tekrar güvenli hale getirmişti. Buna rağmen sonraki yıllarda haramiler Basra etrafında huzursuzluk çıkarmaya devam edecekti.⁵⁰ Ağustos 1674'te gönderilen bir fermanda Hasan Paşa'ya Basra muhafazası görevini üstlenen yeniçerilerin maaşlarını eyalet irsaliyesinden ödemesi emredilmiştir.⁵¹ Hasan Paşa'nın valilik dönemine ait kayıtların bir diğerinden ise Basra irsaliye hazinesinden 288.216 akçeyi merkeze gönderdiği öğrenilmektedir.⁵² İrili ufaklı sıkıntılara rağmen artık doğrudan Osmanlı hakimiyetine giren ve merkezden tayin edilen valiler aracılığıyla yönetilen Basra'da on yedinci yüzyılın sonuna kadar düzen ve istikrar korunacaktı.⁵³

SONUÇ

Osmanlı İmparatorluğu'nun en doğusundaki eyalet olan Basra'nın idaresi fethinden itibaren maliyetli ve meşakkatli bir mesele olmuştur. 1612'de idarede yaşanan zorlukların üstesinden gelmek için Afrâsiyâb-oğullarına devredilen Basra'da buna rağmen Osmanlılar askerî ve malî varlıklarını korumaya özen göstermişti. 1628-1638 yılları arasında Bağdat'ın Safevilerin kontrolünde kalması kara üzerinden Osmanlıların Basra ile bağlantılarının zayıflamasına neden olmuştu. Yine de Afrâsiyâb-oğlu Ali Paşa, Basra'yı Osmanlılara sadık kalarak yönetmeyi sürdürmüştü. Fakat onun oğlu Hüseyin Paşa Osmanlı hakimiyetini tanınamaya meyletmiş ve Safeviler ile Cezâ'ir Araplarının desteğini arkasına alarak muhtariyet hevesine kapılmıştı. 1654'te Bağdat Valisi Silahdar Murtaza Paşa, Hüseyin Paşa ve Afrâsiyâb-oğullarının hakimiyetine son verme hedefiyle düzenlediği seferde başarısız olunca, Hüseyin Paşa bölgede kendi gücünü iyice pekiştirmişti. Osmanlı sultanının emirlerine karşı gelip eyaletin muhtelif yerlerini kendi adına işgal etmeye başlaması üzerine Bağdat valileri Uzun İbrahim Paşa ve Silahdar Kara Mustafa Paşa'nın serdarlığında büyük Osmanlı orduları Basra'ya seferler düzenlemişti. 1667-1669 yılları arasında Silahdar Kara Mustafa Paşa yönettiği iki seferle Afrâsiyâb-oğullarının Basra'daki yönetimine son noktayı koymuş ve eyalette Osmanlı hakimiyetini tekrar hâkim kılmıştı.

Bu çalışmada Osmanlı arşivlerindeki kayıtlar üzerinden Kara Mustafa Paşa'nın seferlerde ve eyaletin yeniden intizamında takip ettiği yöntem ve usuller hakkında detaylar paylaşılmıştır. Coğrafi şartlar nedeniyle muhafazası kolay olmayan Kurna Kalesi gibi stratejik yerlerin yeterli mühimmat ve askerle desteklenmesi gerekmişti. Basra'nın teçhizat ve mühimmat ihtiyaçlarını sürekli Bağdat'tan karşılamının imkânsız olduğunu fark eden Mustafa Paşa, eyaletin maddi kaynaklarını yeniden düzenleyerek bu sorunu aşmaya çalışmıştı. Kara Mustafa Paşa ve yeni Basra valisi Kapıcı-başı Mustafa Paşa özellikle Afrâsiyâblar döneminde Osmanlıların yeterince faydalanamadığı anlaşılan eyalet mukataalarını Osmanlı memurları ve Basralı güvenilir kişilere iltizam olarak vermeyi uygun görmüştü. Böylece Basra'nın mali

50 Matthee, "The Town of Basra, 1600-1700", 72-75; a.m.f., "1600-1700 Yıllarında Araplar, Türkler ve İranlılar Arasında Basra Şehri", 181-184.

51 BOA, Bâb-ı Defter, Evâmir-i Maliye Defterleri Kalemî Defteri (D.EVM.d.), nr. 26285, vr. 2, 20 Cemaziyülevvel 1085 (22 Ağustos 1674).

52 BOA, İbnülemin Tasnifi, Maliye (İ.E.M.L.), 8/693.

53 Yusuf Hallaçoğlu, "Basra", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 5/113-114.

ve askerî ihtiyaçları eyaletin kaynaklarıyla karşılanabilecekti ve merkezin mukataalar üzerindeki denetimi güçlenecekti. Ayrıca Mısır ve Bağdat gibi maktûa merbut eyaletlerden biri haline gelen Basra'dan her yıl hazineye irsaliye gönderilebilecekti. Kara Mustafa Paşa Basra valisi atandıktan sonra mukataalardaki usulsüzlükleri tespit ederek eyaletin bu yeni nizamını korumuştur. Mustafa Paşa 1672'ye değin Basra valisi olarak idarî ve malî düzeni korumuştur. Bu sayede Basra on yedinci yüzyılın sonuna kadar Osmanlı sultanlarının tayin ettiği beylerbeylerinin idaresinde yönetilebilmiştir.

.....
Araştırma & Yayın Etiği: Bu makale, en az iki kör hakem tarafından incelenmiş ve *iThenticate* taramasıyla intihal ve benzerlik raporu oluşturulmuştur. Makale, araştırma ve yayın etiğine uygundur.

Etik Beyanı & Çıkar Çatışması: Bu makalenin yazarı çıkar çatışması bildiriminde bulunmamış, makalenin hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik kaidelere uyulduğunu ve yararlanılan tüm çalışmalara atıf yapıldığını beyan etmiştir. Libre açık erişimli bu makale, [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) lisansına sahiptir.

Research & Publication Ethics: Two or more blind peers reviewed this article, and an *iThenticate* scan generated a report for potential plagiarism and similarity. The article complies with research and publication ethics.

Ethical Declaration & Conflict of Interest: The author of this article declares no conflict of interest, and the article follows scientific and ethical principles and cites all the sources appropriately.

This is an Libre open-access article under the [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) license.

.....

KAYNAKÇA

1. Arşiv Kaynakları

Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Ali Emiri Tasnifi Belgeleri (AE. SMMD. IV.).

Bâb-1 Defteri, Başmuhâsebe Bağdat Hazinesi Kalemî Defteri (D.BŞM.BGH.d.), nr. 16732.

Bâb-1 Defteri, Başmuhâsebe Cebelhâne-i Amire Eminliği Defterleri (D.BŞM.CBH.d.), nr. 18367.

Bâb-1 Defter, Evâmîr-i Maliye Defterleri Kalemî Defteri (D.EVM.d.), nr. 26285.

Divan-ı Hümâyûn Sicillatı Mühimme Defterleri (A.DVNSMHH.d.), nr. 26/9, 10; 29/157, 171, 180, 209, 460; 78/1671, 1809; 87/314, 443.

Divan-ı Hümâyûn Sicilleri Mühimme Zeyli Defterleri (A.DVNSMHH.ZYL.d.), nr. 7/65, 66.

Kâmil Kepeci Tasnifi Defterleri (KK.d.), nr. 266.

Maliyeden Müdevver (MAD.d.), nr. 3075, 3575.

Muallim Cevdet Tasnifi Belgeleri (C.DH.); (C.ML.).

Nişan ve Tahvil Kalemî Defterleri (A.NŞT.d.), nr. 1141.

İbnülemin Tasnifi Belgeleri (İE.AS.); (İE.HAT.); (İE.HR.); (İE.ŞKRT.).

Topkapı Sarayı Arşivi

Evrak (TSMA.e.).

2. Kaynak Eserler

Derin, Fahri Çetin. *Abdurrahman Abdi Paşa Vekâyi'nâme'si (Tablil ve Metin)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1993.

De Thevenot. *The Travels of Monsieur de Thevenot into the Levant*. London, 1686.

Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Bağdad, Basra, Bitlis, Diyarbakır, İsfahan, Malatya, Mardin, Musul, Tebriz, Van, 4. Kitap. haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı. Cilt 2. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010.

Karaçay Türkal, Nazire. *Silâhdar Fındıklılı Mehmed Ağa Zeyl-i Fezleke (1065-22 Ca. 1106/ 1654-7 Şubat 1695)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.

Karataş, Mehmet. *Nazmî-zâde Murteza'nın Gülşen-i Hulefâ'sının Tenkitli Transkripsiyonu*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001.

Nâimâ Mustafa Efendi. *Târih-i Nâ'imâ (Ravzatü'l-Hüseyn fi Hulâsati Abbâri'l-Hâfikayn)*. haz. Mehmet İpşirli. 6. Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007.

Sultan Dördüncü Murad'ın Hatt-ı Hümayûnları (Suver-i Hutût-ı Hümayûn). haz. Önder Bayır. İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2014.

Topçular Kâtibi Abdülkadir (Kadri) Efendi Taribi (Metin ve Tablil). haz. Ziya Yılmaz. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003.

3. Kitap ve Makaleler

Allahverdi, Reyhan Şahin. *Özdemiroğlu Osman Paşa ve Dönemi (1585-1527)*. İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.

Bacqué-Grammont, Jean-Louis et al. "Notes And Documents Sur Le Raillement De La Principauté De Basra à l'Empire Ottoman (1534-1538)". *Anatolia Moderna* 6 (1996), 85-95.

Bayatlı, Nilüfer. "XVI. Yüzyılda Basra Eyaleti'nin Osmanlı Devleti İçin Önemi". *Türk Dünyası Araştırmaları* 144 (2003), 91-104.

Eravcı, H. Mustafa. "Osmanlılar ve Huzistan'daki Şii Arap Kabilesi Müşaşalar". *XVIII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler 1-5 Ekim 2018, Osmanlı Taribi*. haz. Semiha Nurdan-Muhammed Özler. 581-587. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2022.

Halaçoğlu, Yusuf. "Basra". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 5/112-114. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. 1992.

Kunt, İ. Metin. "An Ottoman Imperial Campaign: Suppressing the Marsh Arabs, Central Power and Peripheral Rebellion in the 1560s". *Osmanlı Araştırmaları* 43 (2014), 1-18.

Kurşun, Zekeriya. "Osmanlı Devleti'nin Basra Körfezi Siyaseti: Bağdat, Basra ve Lahsa Beylerbeylikleri (1534-1672)". *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 12 (2018), 1-27.

Küpeli, Özer. *Osmanlı-Safevi Münasebetleri*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2014.

Mantran, Robert. "Réglements Fiscaux Ottomans: La Province De Bassora (2e Moitié du XVIe S.)". *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 10 (1967), 224-277.

Matthee, Rudi. "Between Arabs, Turks and Iranians: The town of Basra, 1600-1700". *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 69/1 (2006), 53-78.

Matthee, Rudi. "1600-1700 Yıllarında Araplar, Türkler ve İranlılar Arasında Basra Şehri". çev. İlker Külbilge, *Cihannüma: Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi* 4/1 (2018), 155-193.

Okuyucu, Cihan. "Muhlisi'nin Çerkes Yusuf Paşa'nın Basra Valiliği Dolayısı ile Yazdığı Seyahatname". *Türk Dünyası Araştırmaları* 69 (1990), 115-134.

Özbaran, Salih. "XVI. Yüzyılda Basra Körfezi Sâhillerinde Osmanlılar: Basra Beylerbeyliğinin Kuruluşu". *Tarih Dergisi* 25 (1971), 51-78.

Özbaran, Salih. "XVI. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İltizam: Yemen, Basra ve Lahsa Eyaletlerindeki Uygulamalardan Örnekler". *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi Tebliğler*. 453-457. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Özdemir, Coşkun. *Fransız Milli Kütüphanesinde Bulunan 'Sefernâme' (Turc-127) El Yazmasının Minyatürleri*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.

Sağırlı, Abdurrahman. “Cezâyir-i Irâk-ı Arap veya Şatt’ül-Arab’ın Fethi - Ulyanoğulları Seferi – 1565-1567”. *Tarih Dergisi* 41 (2005), 43-94.

Vatin, Nicolas. “Un Territoire ‘Bien Gardé’ Du Sultan? Les Ottomans Dans Leur Vilâyet De Basra, 1565-1568”. *The Ottoman Middle East: Studies in Honor of Amnon Cohen*. ed. Eyal Ginio-Elie Podeh. 63-92, Leiden: Brill, 2013.